

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

ПАМЯТКИ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

ПАМЯТКИ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ

I

diasporiana.org.ua

ФИЛАДЕЛФІЯ
1 9 5 2

Видавництво „Америка“

Printed by "AMERICA", 817 N. Franklin St., Philadelphia 23, Pa.

ПРИЧУДЫ
СВИТЛІЙ ПАМЯТИ
МОГО БАТЬКА
ПРОФ. ЮХНІА СІЧНІСЬКОГО
(1859—1937)
В 15-ТУ РІЧНІЦЮ
ЙОГО ВІДХОДУ
У ВІЧНИСТЬ

ПЕРЕДМОВА

Перегляд визначніших памяток української архітектури старокняжої доби, первісно уміщуваний у популярному тижневику, спрямовував автора до обмеженого розміру тексту, ілюстрацій і самого характеру викладу. Помимо того, автор прагнув у головніших обрисах торкнутися найважніших проблем, звязаних з українською архітектурою, зокрема характеристики памяток, їх генези, розвитку, мистецьких і технічних особливостей. Хоч характер оглядів давав можливість спинятися лише над окремими, важнішими памятками архітектури, все таки в поодиноких випадках намічено еволюцію розвитку української архітектури, її тягливість, значення і впливи в історії культури й мистецтва цілого територіального комплексу Європи. Таким чином, деякою мірою, будуть задоволені вимоги глибших студій архітектури, і то навіть для фахівців.

Брак, на нинішній день, більших, загальних оглядів української архітектури, спонукав автора випустити цю книжку і в такому обмеженому вигляді. А це тим більше, що велика Історія української архітектури, виготовлена автором у розмірі коло 12 друк. аркушів, вже більше двох десятків років не може дочекатися друку. Автор зміг випустити лише альбом до цієї Історії, під назвою „Monumenta Architecturae Ukrainae“ (Накладом автора, Прага 1941, табл. 64 з 300 рис.), але і це видання вже вичерпане. За браком належної кількості ілюстрацій, автор примушений у цій книжці відсилати читача до згаданих „Monumenta“.

Треба сподіватися, що і це мале видання виконає своє завдання — підручного огляду памяток української архітектури.

Первісно ці огляди були друковані в тижневику „Шлях“ (Філадельфія 1951), завдяки прихильності Вп. редактора Др. П. Ісаєва, що цінив вагу таких оглядів.

При сприятливих умовах, вийдуть ще два інші зошити „Памяток української архітектури“, що таким чином охоплять цілість української архітектури всіх часів і всіх українських земель, в їх найголовніших, найхарактеристичніших і найкращих зразках.

Автор

Ротонда в Херсонесі 600 року

Найстарші памятки української архітектури сягають IV—IX століть, коли починає творитися українська етнічна група та осередки національного життя. На місці давніх грецьких кольоній на Причорноморрі, зокрема на Приозоввю, Кубані і Криму, зусилуюється староукраїнський (слов'янський) елемент та розвивається ранньо-християнське будівництво. Найстарші памятки цього мурованого будівництва походять з Херсонесу (Корсуні, коло сучасного Севастополя), вже з кінцем IV стол., себто з того самого століття, коли почали християнські храми в осередку християнства на Сході — в Сирії і Малій Азії і значно скоріше, ніж в цілій західній і середній Європі.

На Криму і особливо в Херсонесі досі знайдено понад 30 руїн церков старохристиянських часів, IV-X століть. В останні роки знайдено також кілька церков при розкопах на Приозівському побережжі, що

теж походять з VI-VIII століття.

Найстарші храми Херсонесу в заложенні мали форму рівнораменного хреста. Подібним типом були округлі будови — так звані ротонди. Одна з таких найстарших ротонд Херсонесу походить з перед 602 року, значить має найменше 1250 років! Вже самий вік цієї будови збуджує великий інтерес до цієї памятки, яка не має собі рівної в цілій західній і центральній Європі.

Херсонеську ротонду вперше відкрили в 1877 році, заходами Одеського Товариства історії і старовини. Знайшли її на березі моря, коло великої базиліки, правдоподібно катедральної церкви, VI-VII стол. Перші досліди ротонди перевірив у кінці XIX стол. французький військовий інженер на російській службі Берте-Делягард.Хоч був він лише аматором архітектури, проте розумів значення памятки і завдяки йому ми можемо собі уявити цю вийнят-

ково цінну памятку старохристиянської архітектури.

Як свідчить додучений плян Берте-Делегарда, основа будови мала округлу форму з чотирма раменами — апсидами на 4 сторони світу, що творили рівнорамений хрест. Посередині будови був мармуровий округлий - басейн з викутим хрестом на дні басейну. З того археолози прийшли до висновку, що це була хрестильня (баптистерій) при головній церкві Херсонесу.

Завдяки особливому випадкові можна було встановити дуже точно час будови ротонди. Під час розкопів 1901 р. в рурі, що вела з купальні, і через яку витікала вода, знайдено візантійські монети. Найстарша з монет 375 року і найновіша 602 року. Як відомо, в старохристиянські часи був звичай хрестити дорослих людей. Під час хрещення, звичайно, кидали „на щастя” монети до купальні. І так, деякі монети, через напір води в рурі, посунулися до рури і там переховувалися майже півтори тисячі років! На підставі цієї рідкої знахідки, дослідники прийшли до висновку, що будова постала перед 602 роком. Відомий англійський дослідник Причорномор'я Е. Міннс датує ротонду 600 роком.

В кінці минулого століття

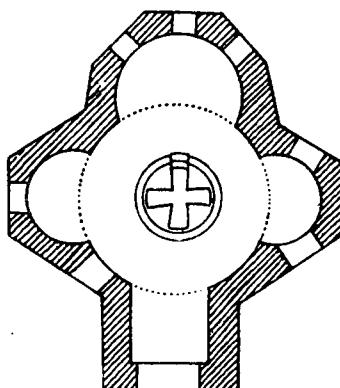
херсонеська ротонда ще збереглася до висоти вікон, а східна стіна (з вівтарем) досягала 4 ярдів і мала три збережені вікна, з півокруглими луками (арками). Розмір будови досить великий (коло $14,5 \times 13$ ярдів), так що більше нагадує церкву ніж каплицю. Ротонда побудована з чергуванням верств каменя і цегли, що свідчить про візантійський спосіб будування. Плеската, майже квадратова, цегла, на думку Делягарда, трохи меншого розміру від царгородської і близько стоїть до римської і равенської. Стіни були обложені мармуровими плитами, з рештками мальовил (т. зв. мозаїка і фреска). Долівка виложена різокольоровими плитками. Були також сліди склепіння над апсидами.

Тепер з цілої будови не залишилося ані сліду, через безглазді розкопи і недбалство російської адміністрації. Вкінці XIX стол. в офіційних російських колах повстав проект будови в Херсонесі церкви св. Володимира. За цю „церкву Володимира” російські археологи обрали руїну одної хрещатої будови в центрі міста. Але під час будування нової церкви в 1891 році, не тільки розібрали цю стару „церкву Володимира”, але багато інших цінних памяток старохристиянського будівництва і поміж ними

ми ротонду 600 року! З матеріалу тих дорогоцінних старохристиянських храмів власне побудовано нову церкву у псевдо-візантійському стилі. Згодом Бертє-Делягард довів, що коли князь Володимир Великий дійсно хрестився в Херсонесі, то власне в цій баптистерії 600 року, яку новітні російські „археологи” розібрали для будови „Собору Володимира”.

Дуже давня дата ротонди в Херсонесі, в парі з оригінальним пляном і високою технікою виконання, робить цю памятку незвичайно цінною. Давніших, подібних будов ні на Сході, ні на Заході Європи не знайдено. Форма будови у вигляді „жирового асу” (т. зв. триконх) була відома в античному римському будівництві (Вілля Адріана) і катакомбах св. Калікста. В середньовіччі зустрічається в Царгороді, Вірменії, в цвінтарних каплицях і навіть церквах західної і центральної Європи, особливо в середньому Подунайю. Але всі ці будови середньовіччя новіші за херсонеську ротонду. Дехто з учених думає, що ротонду у Херсонесі (за нашими літописами „Корсунь”) будували за зразками Сирії і Малої Азії, що були невичерпним джерелом для грецького античного і старохристиянського мистецтва.

В Україні старокняжої доби XI—XIII століть маємо цілий ряд ротонд: у Вишгороді коло Києва, Галичі, Горянах коло Ужгороду й у Володимирі Волинському. Відмітимо, що хре-

План ротонди, збудованої в Херсонесі (Корсуні) на Криму, 600 р.

щата ротонда, відкрита в Кракові на Вавелю в 1917 р., правдоподібно XII стол., дуже нагадує херсонеську ротонду 600 року. Наскільки тип ротонд був поширений в Україні, свідчать рисунки хрещатої ротонди на фресках XI ст. св. Софії в Києві і на фресках каплиці св. Хреста на Вавелю в Кракові, які виконували українські мальари в 1470 році. Все це підтверджує стару традицію хрещатих (центрального заложення) церков в Україні, що згодом розвинулися в прекрасні зразки української архітектури.

Церква VIII століття в Керчі

Зі всіх старохристиянських храмів північного побережжя Чорного моря, порівнюючи, найкраще збереглася церква Св. Івана Предтечі в Керчі на Криму, що походить з VIII ст. Місто Керч, коло морської протоки, що лучить Чорне й Озівське море, було відоме ще в найстарші грецькі часи під назвою Патикапеї, і в кількох століттях перед і по Хр. було осередком Понтійської, а згодом Понтійсько-кимерійської держави.

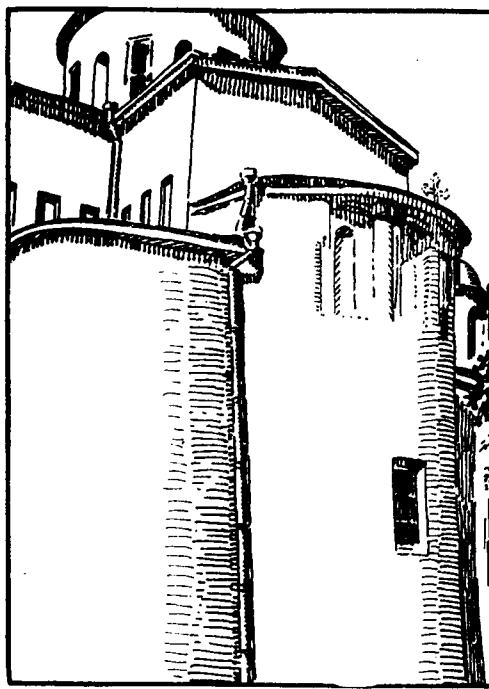
Церква св. Івана в Керчі незвичайно цінна памятка, як своєю давниною, так і формою. Основу, головну масу будови, творить рівнораменний хрест. Вільні 4 кути хреста заповнені трохи нижчими приміщеннями, що служать як доповнення, (захристія, притвори) цілої будови. Рамена хреста перекриті склепінням півокруглої форми, що назверх покриті дахом на два схили.

На перехрестю рамен хреста, посередині будови, підноситься

ся струнка баня на високому підбаннику (стінки бані). Підбанник має 8 вузьких, високих вікон і 8 ниш поміж ними. Сама баня теж перекрита сферичним склепінням. Баня з підбанником спирається на чотирьох луках (арках) і чотирьох мармурових кольонах всередині будови.

Цей досконалій спосіб будівельної техніки зі склепіннями і банями, що дає всередині будови багато вільного простору і світла, приходить на українське Причорномор'я дуже рано і значно скоріше, ніж в середній і західній Європі. Свідчить він про візантійську умілість, що йшла на Україну через Сирію і Малу Азію. Найбільше подібні до керченської будови дві церкви в Трапезунді на Анатолійському побережжі Чорного моря, а саме церква св. Анни VI—VII стол. і т. зв. Накхин-Джамі, — турецький мечет, перероблений з християнської церкви.

Про час збудування церкви

Церква св. Івана Предтечі в Керчі, VIII. ст.

в Керчі свідчить грецький надпис на одній з колон, який знайшов і прочитав український дослідник Мазуркевич у 1840 р.: „Тут упокоївся раб Божий Кириак, син Юрія... представився місяця іюня 3-го (дня) години... 10, (року) від Адама 6260”, с. т. року 752 від Р. Хр. Ріжні автори, що писали про цю церкву, як Латишев, еп. Гавриїл, Кондаков, Покришкін, Брунов, підтверджують давність цієї памятки, що сягає доби перед повстанням Київської держави. Найновіший дослідник Брунов датує будову

навіть першою половиною VIII століття.

Порівнюючи з іншими пам'ятками архітектури, Святоіванська церква в Керчі зазнала не багато змін. Впродовж XIX ст. в деяких місцях були надбудовані стіни і баня. Первісно зовсім округла форма бані замінена гранчастою, добудовані хори, стіни потинковані. З первісних деталів треба відмітити подвійні (паристі) вікна і гостролучні форми ниш. Ця гостролучна форма повстала тут також значно раніше, ніж у Західній Європі, де вона стала

відома щойно в готичну добу XII—XIV стол.

Винятковою особливістю будови є те, що всі склепіння збереглися з часів заложення будови, себто вони стоять, так само як і ціла будова, непорушно повних 1200 років!

А треба ще підкреслити, що будова досить велика, навіть на сучасні відносини, розміру коло 8×9 ярдів і висока на 17 ярдів. Самий спосіб складання стін, з чергуванням грубих верств тесаного каменя і тонких верств цегли, також дуже міцний і досконалий.

Церква св. Івана Предтечі в Керчі дає повчальний приклад високого будівельного уміння, коли дух перемагає над матерією і підпорядковує матеріяльної задумам. Таке враження має віруючий, особливо всередині будови, де фізичні за-

кони матерії не тяжать над глядачем. Він відчуває вищість духа над матерією і в своїй молитві стає ближчий до найвищої істоти — Творця неба й землі.

Ще зовсім донедавна, церква св. Івана в Керчі мала дорогоцінні памятки християнського мистецтва. Поміж ними були рукописні Євангелія й Апостол XI—XII століть, писані старогрецькою мовою.

Центральний тип заложення (пляну) керченської церкви став основою церковного будівництва в Україні старокняжої доби XI—XIII століть, зокрема в будовах Києва, Чернігова, Овруча на Волині, Галича. Тому церква св. Івана Предтечі в Керчі з VIII століття для нас особливо цінна, як первовзір української архітектури. Ця будова була справді предтечою українського будівництва.

Десятинна церква в Києві

Найстаршою мурованою церквою Київської Держави була церква Богородиці, більше знана під назвою „Десятинної”. Будова давно вже не існує на поверхні землі, але розкопані і досліджені її фундаменти, знайдені рештки стін, різьб і прикрас та історичні звістки дають певне поняття про первісний вигляд. Була це не тільки найбільша церква Х століття в Україні, але величиною та технічними досягненнями перевищувала будови північної, східної і середньої Європи. Щодо сумежних до України земель, то не було ніякої будови, яка хоч здалеку дорівнювала б Десятинній церкві. В Чехії, Словаччині, Угорщині та по цілій Подунайщині були тоді лише невеликі округлі костелі, а в Польщі і московських землях ще не вміли будувати мурованих храмів.

Місце Десятинної церкви — це найстарша частина Києва, де був акрополь з княжими палатами та іншими важливими будовами.

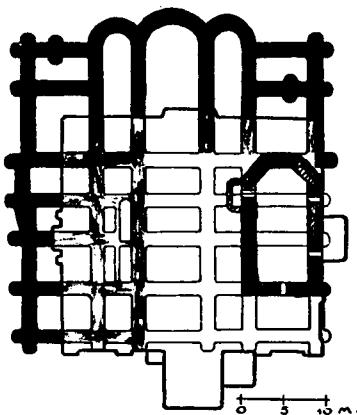
Іпатський літопис подає, що Десятинна церква була заложена в 986 році. Під роками 991-993 той самий літопис пише: „Володимиру живущю в законі крестьян тім і помисли создати кам'яну церков святая Богородица і послав привезе мастери от Грек. Заченшю здати, яко сконча зижда, украси ю іконами, і поручив ю Настасу Корсунянину, і попи Корсунь-ския престави служити въ неї, вда у все єже бі взял въ Корсуні ікони і ссуди церковния і крести”.

Хоч це свідоцтво літопису не треба брати дослівно, все таки постійне покликування на Херсонес (Корсунь, коло сучасного Севастополя на Криму) важне, як джерело поширення християнства і зокрема будівництва. Треба мати на увазі, що в Херсонесі, крім греків та інших племен, у Х стол. був уже сильний староукраїнський (слов'янський) елемент. І коли при здобуванню Херсонесу кн. Володимиром у місті знайшовся визначний корсунянин На-

стас, що „зрадив” греків, то це свідчить досить вимовно, що Володимир мав там сильний ґрунт серед місцевого населення.

Існує переказ, що до Десятинної церкви Володимир Ве-

1169 р.
Москали
Нагали на
Київ.

План Десятинної церкви у Києві.
(Чорні місця — найдавніші основи з X ст.; заштриховані місця — будова XVII ст., обведене місце новітня будова XIX ст.)

ликий привіз із Корсуня мощі св. Климентія Папи, де святий проживав на вигнанні і де помер. Цю відомість м. ін. подає „Хроніка” 1012—1088 рр. Тітмара, єпископа Мерзебурзького, називаючи Десятинну церкву церквою св. Клиmenta. Далі наш літопис подає, що до Десятинної церкви перенесли тіло кн. Ольги, а коло церкви поставили будинки для духовенства і співаків („деместників”). На утримання церкви Во-

лодимир В. призначив десяту частину своїх прибутків, від чого будова стала називатися Десятинною.

З дальшої історії церкви наші літописи подають, що в Десятинній церкві в 1015 р. поховано Володимира Великого, впродовж XI—XII століть і інших українських князів. Після пожежі, церкву відновили в р. 1039. В р. 1230 пошкоджена землетрусом. В р. 1169 під час нападу на Київ суздальського князя Андрія, недоречно прозваного „Боголюбським”, за словами київського літопису, кн. Андрій „грабиша за два дни весь град. Подоле і Гору, і монастири і Софію, і Десятинну Богородицю — і не бисть помилування нікому-же... I взята іменія множество, і церкви обнажиша іконами, і книгами, і колокола ізнесоша всі... і вся святині взяша бисть”. То саме робить в 1203 р. інший князь московських земель, Рюрик Ростиславич, що навіть зрабував одяг („порти”) похованих у Десятинній церкві перших київських князів!..

Під час нападу Батия 1240 р., літопис оповідає про трагічну оборону Києва, коли оборонці і мешканці міста, шукаючи захисту від татар на київському акрополі, скучились на хорах і бічних галереях Десятинної церкви. Але поверхі не зитри-

Руїни Десятинної церкви в Києві на початку
XIX століття

мали, завалилися і багато киян загинуло під руїнами. Можна сумніватися чи справді була така велика руїна цілої будови. Правдоподібніше, що церква нищилася в наступні часи більше від недогляду і недбальства, як більшість київських будов доби руїни XIII—XV ст. Щойно в 1635—1647 роках Петро Могила побудував серед решток стін Десятинної церкви невелику церкву св. Миколи (див. рисунок пляну).

Французький інженер Боплян, автор „Опису України”, говорячи про стан Десятинної церкви в 1640 р., подає, що стіни її були високі на 5—6 футів, вкриті грецькими написами.

Приблизно в такому стані церква збереглася до пол. XIX ст.

Руїни Десятинної церкви все викинували в українців великий пієтизм. Іде митр. Петро Могила вирішив її „викопати із мряки підземного і відкрити денному світлу”. Тоді знайдено саркофаг, що його П. Могила вважав за гробівець Володимира Великого. В новіші часи переводилися розкопи і досліди в роках 1824, 1908—1911, 1919 і 1938 р., коли знайдено ріжні деталі будови, рештки мозаїк, фресок, ювелірські вироби, емаль тощо.

Та найбільшу шкоду заподіяли Десятинній церкві не татари, не війни, але „опіка”

Верхня плита саркофагу Десятинної церкви

російського уряду XIX століття! В початку XIX ст. російський уряд вирішив „відбудувати” церкву Володимира. Проект відбудови українського архітектора в Києві Андрія Меленського відкинули, а прийняли проект московського архітектора В. Стасова.

В той же час стіни первісної Десятинної церкви в поодиноких місцях досягали висоти 6 метрів ($6\frac{1}{2}$ ярдів), були покриті мозаїкою, фресками і написами (див. рис.). Отже при „відбудові” церкви в роках 1828—1842, всі ці дорогоцінні рештки стін зовсім розібрали і побудували нову церкву в чудернацькому московсько-візантійському стилі. Дещо з деталів старих стін безладу вмурували в нову будову, дещо залишилося всередині нової будови. Решту перенесли до музею Університету (згодом до музею Лаври), а найцінніші речі з золота й срібла та дорогу емаль, особливо з розкопів

1908 р., вивезли до Петербургу (муз. „Ермітаж”).

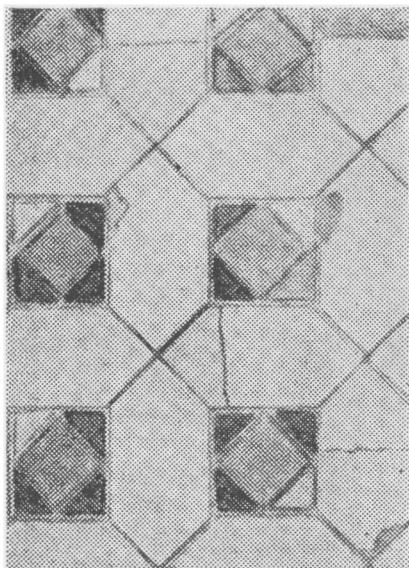
Ця нова московська церква простояла до 1928 р., коли її, за наказом большевиків, зовсім розібрали. Після того провадилися розкопи старих фундаментів у 1938 р., але ще і досі не опубліковано вислідів.

Як свідчать розкопані й досліджені фундаменти Десятинної церкви, була це будова на свій час неймовірно велика ($34,5 \times 45$ мет. або $37\frac{1}{2} \times 49$ ярдів). Мала три т. зв. нави, нартекс і широке опасання з трьох боків будови. Мури були грубі на 1 метр, а фундамент глибокий на $2\frac{1}{2}$ м. Під церквою були склепіння для ховання визначних небіжчиків. Форма пляну трохи відбігає від новіших київських церков. Все таки і в Десятинній церкві помітна центральність заłożення — така характеристична для українського будівництва. До деякої міри цей плян нагадує одну церкву в Херсонесі, що була

перебудована в XIII ст. (див. Монумента Архітектуре Україне, т. IV, 4).

Десятинна церква була розкішно прикрашена мозаїкою, фресками, мармуром, різьбою і теракотовими прикрасами. Мозаїка має незвичайно правильно оброблені куби, що говорило б про високу техніку. Велику вагу має фрагмент фрескового розпису, що зображує очі і ніс якогось святого. Тут ще нема візантійської умовної схематизації і більше відбивається грецьке реалістичне мистецтво.

Дуже цінні були рештки під-

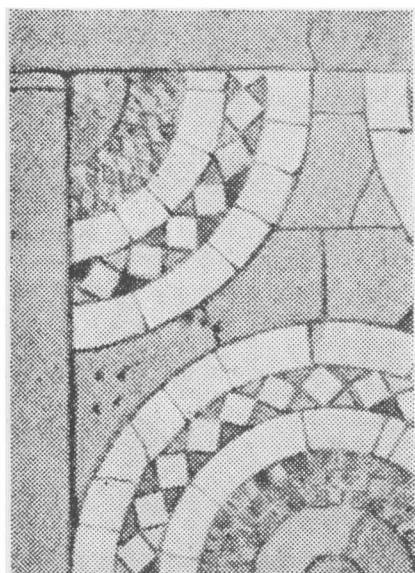

Інший зразок мозаїкової підлоги в Десятинній церкві: тло поміж квадратами сіро-рожеве, місцями переходить в легко блакитне; трикутники в квадратах вишневі, гнідо-зелені і темно-жовті (хромові), що місцями переходят в ясно-бронзові

логи, виложеної з різноманітних плиток мармуру та червоного українського шиферу (з Волині). Гарні були теракотові орнаменти, виконані з добре випаленої глини і прекрасної поливи.

Цегла будови мала знак тризуба двох відмін. Сама цегла квадратова (30 см.) і дуже тонка (3—4 см.).

Виняткове значення має розкішний мармуровий саркофаг з майстерно вирізьбленою орнаментикою, що веде свій по-

Мозаїкова підлога в Десятинній церкві в чотирьох кольорах: сірім, білім (кола і малі квадратики), зелено-гнідім і синавім (трикутнички)

чаток від старохристиянського мистецтва, сирійського типу. Припускають, що це був саркофаг кн. Ольги або Володимира Великого. За більшевицьких часів його розкривали і, від невміння, дуже пошкодили. Зберігався в Історичному музею в Києві. В початку ХХ

століття відомий дослідник В. Хвойко знайшов у вівтарі церкви під кістяками, великий срібний рівнорамений хрест, правдоподібно запрестольний. Цей хрест так само, як і інші цінні предмети зі шляхотних металів, невідомо де поділися заsovєтської адміністрації.

Різьблена плита церкви Св. Софії в Києві

Свята Софія в Києві

Найвизначнішою і найбільшою будовою старокняжої доби, на цілому просторі українських земель, є славнозвісна катедральна церква Св. Софії — Премудрості Божої в Києві, широковідома в світовій архітектурі. Збудована в добу найбільшого розцвіту староукраїнської культури, коли за кн. Ярослава Мудрого всі українські землі були обєднані в одну могутню державу.

Час заложення київської катедри треба датувати, як то засував проф. К. Широцький, роком 1017. У своїй спеціальній розвідці, К. Широцький, аналізуючи різні звістки літописів, де говориться, що Ярослав Мудрий заложив Св. Софію з нагоди своєї великої перемоги над половцями, приходить до висновку, що це було в 1017 р., а не 1037, як вважали досі. Саме будування храму тривало

Площа Св. Софії з пам'ятником гетьм. Б. Хмельницького в Києві

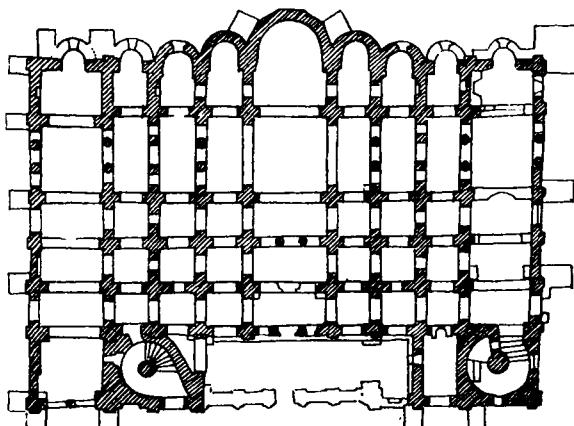
пів століття, бо лише в 1061 чи навіть 1067 р. прикрасили її „золотом і сріблом, посудом та многоцінними іконами”.

Щоб докладно пізнати складну будову, треба передовсім аналізувати план храму. Найдокладніші обміри будови переведено в 30-их роках нашого віку т. зв. Софійською Комісією, під проводом архітектора І. Моргилевського. На жаль, пов-

перестарілі. Також два великі видання більше альбомного характеру: „Древности Русского Государства“ 1871-1887 р. та Айналова-Редіна 1890 р., належать до бібліографічних рідкостей.

Звичайно, і цей огляд мусить бути обмежений до мінімального розміру.

Первісний план Св. Софії в Києві мав 5 нав з 5 апсидами на

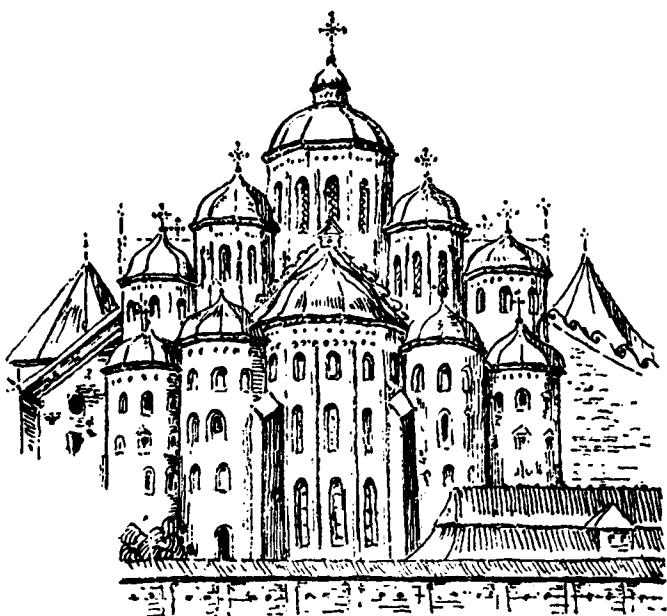
План церкви Св. Софії в Києві — за останніми вимірами під проводом І. Моргилевського

ні роботи з праць комісії ще й досі не опубліковані, не рахуючи окремих статей та рисунків будови. Зокрема, лише по війні 1945 року став доступний точніший план катедри.

Цікаво також відмітити, що, не зважаючи на безмірну вартість цієї архітектурної памятки для історії всесвітньої архітектури та української культури, нема друкованої монографії про св. Софію в Києві. — Старші видання і розвідки Берлінського 1820 р., митр. Євгенія 1825 р., Закревського 1868 р. та інших авторів кінця XIX стол., як П. Лашкарев, П. Лебединців, Прахов, тяжко доступні і вже

сході, як це ми бачимо в інших будовах старокняжої доби, які однакче не перевищують 3 нав. З трьох боків церкви, окрім сходу, було опасання в двох рядах. Розмір цілої будови, з опасаннями і апсидами 39x34 метрів, себто займає площа майже 1.300 квадр. метрів. Поперечних нав було 5, а крім того широкий нартекс (притвір) з заходу, що входив до системи опасання будови.

Однакової ширини трансепт і повздовжна середня нава, перетинаючись посередині будови, творили характеристичну для українських будов цен-

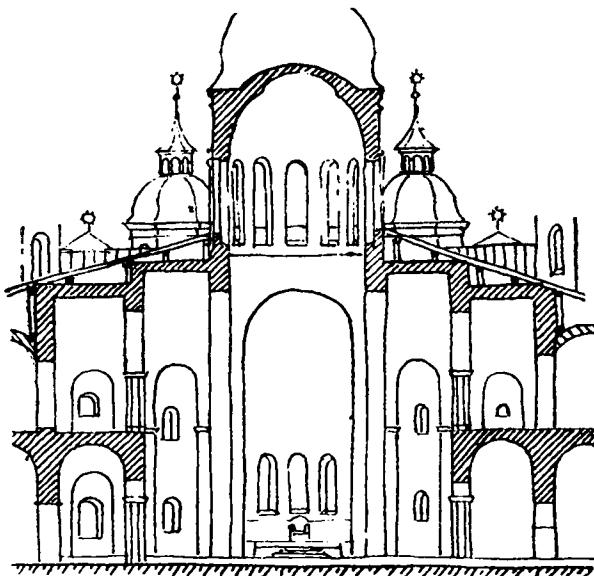
Церква Св. Софії в Києві, із сходу, за рис. 1651 р.

тральність заложення, з великою банею посередині.

Внутрі, при великій висоті, будова частинно поверхова. Поверх з хорами займає місце вздовж крайніх повздовжніх нав, цілого нартексу і частково на бокових навах, що йдуть попри головну наву. На перетинанні нав повздовжніх і по-перечних були майстерно виведені сферичні бані з досить високими підбанниками, в кількості 9 або 13, не рахуючи 5 півбань над апсидами. Досліди Лашкарева 70-их рр. мин. стол. та найновіші, дають більше підстав вважати, що було всього (в первісному вигляді) 13 бань, себто середня найбільша (8×8 м.), що символізувала Ісуса Христа, і 12 інших, що символізували 12 апостолів. Ін-

тересною особливістю будови, що є типове для української архітектури, було опасання з трьох боків будови. Воно йшло в двох перстенях. Внутрішнє поверхове, що займало сучасні 5 і 6 повздовжні нави та нартекс; зовнішнє опасання значно нижче (партерове) з відкритими луками (аркадою) ззовні.

Особливо пишно була оброблена аркада з західного чола (головного входу) в двох поверхах. Збережені ще й досі в збирках катедри відламки головок (капітелей) колон, походили, правдоподібно, з цієї західної галерійки. — Секретар польського короля Гайденштайн, перебуваючи в Києві в кінці 16-го стол., бачив ще цю західну фасаду з колонадою з

Перекрій церкви Св. Софії за обмірами Маєвського

порфіру, мармуру та любастру. В північно-західному куті будови була вежа зі сходами на хори і галерійки опасання. Інша вежа в південно-західному куті побудована, правдоподібно, в XII стол., в основі квадратова, що переходила в горішній частині у восьмигранну форму.

Порівнюючи з іншими пам'ятками української архітектури, київська Св. Софія збереглася найкраще. З первісних мурів добре збереглися не тільки стіни середньої частини, але всі 5 середніх апсид із склепіннями, південні і північні стіни з луками в долішній частині, стіни й луки, що віddіляють хори від бокових добудов, бані і підбанники чотирьох більших бань, що оточують головну башню і 7 інших бань, що тепер

заховані під дахами. Також головна башня збереглася з XI ст., та почасті збереглися притикаючі до неї бочкові склепіння середньої нави і трансепту. В сферичній бані, що є незвичайним досягненням тодішньої техніки, лише невелика частина була реставрована в новіші часи. Про це, зрештою, свідчить добре захована мозаїка головної башні з Ісусом Христом Пантократором.

Знак тризуба з башні церкви Св. Софії

Особливої уваги заслуговує незвичайно досконала техніка будови. Стіни укладалися з чергування грубих верств цементу з домішкою товченого це-

Нерушима стіна з мозаїкою Богородиці, церкви Св. Софії в Києві

гли і тонких верств цегли. Сама цегла була тонка (до 5 см.), дуже міцна і майже квадратової форми (45x36 і 36x32 см.). Для гзимсів, пасків, лиштв та інших виступаючих і обрамовуючих частин, уживано тесаних камяних плит з шіферу і мармуру. Луки і склепіння робилися переважно з цегли. Для облегчення ваги бань і скле-

пінь, поміж цеглами укладалися порожні горнці (неправильно називані „голосниками“), на днищах яких були знаки тризуба.

З історії будови знаємо, що її багато разів намагалися зруйнувати, але вона чудом перетривала всі війни й усі намагання „окаянних“. Найгірше була пограбована під час напа-

ду суздальсько-московського князя Андрея 1169 р. Тоді навіть розбивали труни з похованнями князями і здирали з них дорогий одяг...

Після татарського погрому та через недбалство і матеріальні злідні самих киян, з початком 14-го стол. була вже без покриття, а західна частина лежала в руїнах. В 15-му стол. була двічі грабована татарами і в кінці 16-го стол. стояла в жалюгідному стані.

Посол Рудольфа II до запорізьких козаків, Еріх Лясота, відвідавши Київ у 1594 р., писав, що „славний, прекрасний і величний храм св. Софії, котрому нема рівного по величині“, перебуває в „великому занедбанні“. Все таки Е. Лясота з захопленням описує мозаїки, мозаїкову долівку, мармурові прикраси та інші „прозорі“ (ажурів) різьби „з суцільних плит блакитного каміння“.

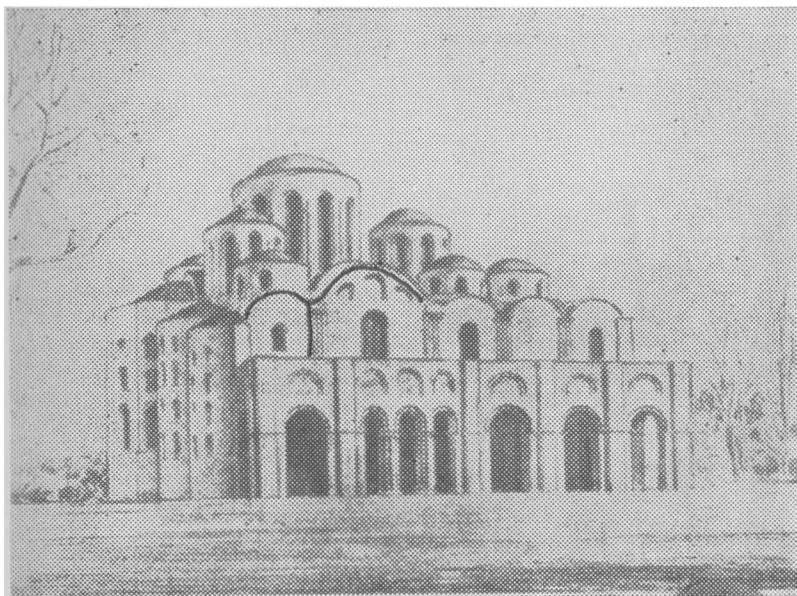
Велику реставрацію будови перевів митрополит Петро Могила коло 1638 р. Як вчений чоловік, що з великим пієтизмом ставився до памяток старовини, П. Могила з великим розумінням відновив катедру в межах старих мурів, не порушуючи старих форм і без шкоди для цілості. В такому вигляді Св. Софію зарисував в 1651 р. голляндський маляр А. Вестерфельд. Рисунок зберігся в коліях 1798 р. (переховувалися в Петербурзі, а з 20-их років ХХ. стол. у Варшаві).

Цей вигляд Св. Софії зі сходу становить головне джерело для пізнання первісного вигляду будови.

Назовні будова початку XI. стол. (що збереглася з незнач-

ними змінами до пол. XVII. ст.) мала незвично гармонійну, зрівноважену і закінчену цілість, затримуючи центральність заложення та подивувідну зединеність усіх частин. Середню частину становила середня нава з найбільшою банею. Інші, бічні бані меншого розміру і пропорціональної висоти, відповідно до пропорцій і висот апсид. Перекриття, чи, краще сказати, покриття бань і апсид, однакової чи дуже подібної форми, легко-хвилястої профілю, що нагадує старокняжий, військовий шолом. — Звичайно, що реставрація поч. XVII. стол. відбила деякі впливи новіші, ренесансові, наприклад, невелика маківка з „ліхтарем“ над головною банею.

Беручи до уваги зовнішній вигляд будови за рисунком з 1651 р. і первісні внутрішні форми, можемо ствердити, що згідно візантійському стилю та українському духові, головним завданням будівничих було розвязати проблему простору. За цим конструктивістичним і глибоко правдивим напрямком будівельного мистецтва зовнішній вигляд будови суворо відповідає внутрішньому просторовому поділові. Нема фальшивої, дутої форми на зовні, щоб не відповідала внутрішньому заложенню та внутрішнім формам. Навіть форми наскріття даху і бань назовні відповідають внутрішнім формам склепінь. З тої самої причини будова мала помірковану кількість декоративних прикрас, а де вони й були, то відповідали логічному змісту окремих конструктивних частин або підкреслювали якусь важливу функ-

Первісний вигляд церкви Св. Софії в Києві. Нова реконструкція проф. Конада 1939

цію, наприклад, входову частину, отвори, вікна тощо.

Велике опасання з трьох боків будови відігравало не тільки декоративну і практичну ціль (місце для проходу і відсвіження вірних), але виконувало важливу роль конструктивну. Разом з наріжними вежами та апсидами, це опасання протидіяло великим розпірним силам цілої будови з системою луків, склепінь і бань.

Аркада зовнішнього опасання була перекрита луками не тільки поміж стовпами, що йшли вздовж кожного причілку, але ще мали т. зв. підпорні (підпружні) луки, що йшли під прямим кутом від аркади до внутрішніх стін храму і таким чином підpirали згадані склепіння і самі внутрішні стіни.

Все це свідчить про високе знання київських будівничих XI. стол. законів будівельної статики й механіки, зокрема складного і ще мало знаного в Європі скленіньчастого перекриття сферичних бань з підбанниками і т. зв. клинами-межилучниками (пендетивами).

З окремих детайлів будови XI. стол. треба звернути увагу на оформлення вікон та інших отворів у вигляді амбразур — вставленіх одна в одну ниші. Знов таки, це мало значення і конструктивне (облегчення ваги стін і луків над вікнами) і декоративне, коли глибокі тіні в кількох рядах давали потрібне почувття відпорності, пружності і легкості архітектурних форм.

Щодо гзимсів, лиштв та ін-

Орнамент фрески в церкві Св. Софії

ших подібних детайлів, то вони визначалися своєю простотою і конструктивністю, без переладованих профілів і прикрас. Тонко і розкішно різьблені були лише ті стовпи, колони, капітелі, поруччя та інші детайлі, які складали центральне чи інше важливе місце будови і на які глядач міг дивитися у недалекій віддалі.

Зокрема високим мистецьким рівнем відзначається так званий плетінковий орнамент із старохристиянською емблематикою та інші геометричні мотиви, що нагадують нам українські хрестикові вишивки.

Численні спроби реконструкції первісного вигляду Св. Софії були переважно невдалі, через брак вичерпних дослідів памятки та скомплікованості самої будови. До кращих належать рисунки Маевського, О. Новицького, І. Моргилевського

(особливо цінна ізонометрія з перекроїями). Порівнюючи найкраща реконструкція, з перспективічними рисунками, належить проф. Кембриджського університету Конандові, виконана в 1939 р. Проф. Конанд використав головно висліди праці українських дослідників, хоч у своїй реконструкції надто „романізував“ київську памятку, тоді як інші автори її надто „балканізували“.

В сучасному стані первісні форми катедри можна побачити внутрі в середній частині, а назовні тільки в апсидах (у віттарній східній частині). Позатим всі інші частини і поодинокі форми належать до новіших часів, найбільше доби українського барокко.

Катедральна церква Св. Софії в Києві все робила імпозантне і незабутнє враження на чужинців, навіть тоді, коли була в напів-зруйнованому вигляді. З великим захопленням, і то докладно, описує Св. Софію Павло Алепський 1654 р.: „Людському розуму не сила її охопити — такі різноманітні барви її мармуру (мозаїк?), такі їх сполуки, такий симетричний (досконалій) розклад частин її будови, така безліч високих колон, такі високі її бані й уся вона простора, має багато портиків і притворів... Будова її чотирокутня, вся склепінчаста з каменю, цегли та вална, всередині її назовні. Але з західного боку вона наполовину розвалена...“. Далі описує П. Алепський „прегарні і предивні позолочені мозаїки з чудовими орнаментами... Іконостас при св. воротах чудовий і величний, він новий, незвичай-

но великий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто не має здібності його описати, такі гарні, різноманітні його різьби й позолоти". П. Аленський м. ін. подає, що в церкві всіх бань 18, очевидно, 13 бань над будовою і 5 над апсидами.

В Енциклопедії Бусенгольда 1666 р., під заголовком "Le Nouveau Theatre du Monde" кажеться: „Св. Софія в Києві має гарну фасаду, величавий вигляд, з якого боку не дивитись; стіни храму прикрашені багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, себто з різноцольорових маленьких каміньців, блискучих як скло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це мальовила чи килим".

Найбільшу відбудову й розбудову київської катедри

Елісавета Ярославна, що її красу оспівав норвезький королевич Гарольд Сміливий, згодом її чоловік: Фресковий малюнок на стіні в церкві Св. Софії

Анна Ярославна, жінка франц. короля Генріха I.: Фресковий образ на стіні церкви Св. Софії

ведено коштом гетьм. І. Мазепи в роках 1690-1697. Тоді значно побільшено внутрішній простір храму на основі широких подвійних опасань і тому будова стала 9-ти навною і 9-ти апсидною. Надбудовано стіни, бани і наново побудовано 4 великі бани. Нові частини, зокрема бани, детайлі її прикраси виведені в багатих і пищних формах українського барокко і надають будові, і цілій архітектурі Києва, своєрідного українського характеру.

Правда, від цієї реставрації і розбудови, катедра втратила свій первісний вигляд, але все-редині частини XI. стол. не були порушені й пошкоджені, зокрема цінні мозаїки, інші мальовила й різьби. Гірше було під час реставраційних праць, переведених російською адмі-

ністрацією в роках 1843-1853 і 1882 р. Тоді, напр., не вміючи закріпити мозаїки, вбивали до мозаїки величезні залізні гаки, щоб таким чином „прибити“ мозаїку до стіни! Від такої „наукової“ реставрації в багатьох місцях були розторощені мозаїки і самий тинк з мозаїкою ще більше повідставав від муру...

А між тим фрески і мозаїки Св. Софії становлять величезну мистецьку цінність світового значення. Вони, не зважаючи на майже тисячу років існування, збереглися досить добре та дають закінчений цикль розпису церкви ранніх часів християнства.

Так само і різьби храму, а по-між ними славний мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого — це незвичайно цінні зразки староукраїнської культури і мистецтва.

Про походження та стилістичні особливості київської Св. Софії написано багато теорій і припущень. Найбільш поширеній і популярний погляд, що київський храм побудовано за зразком Св. Софії в Царгороді. Так писали літописи, а за ними повторяли інші письменники і подорожники. Та треба знати, що відомості літописців походили з загального світогляду та політичних концепцій сучасників, що хотіли підкреслити культурні та релігійні спрямовування та оправдану культурну вищість Київської Держави. В дійсності ні плян, ні загальне просторове розпре-

ділення, ні окремі архітектурні форми київської катедри не дають більшої схожості до царгородської Св. Софії. Є лише спільні риси стилістичні, що виходять із одної стилістичної доби. Знову І. Моргилевський виводив деякі технічні засоби, зокрема систему опірних склепінь опасання, з т. зв. Сасандської доби перського мистецтва. Однаке ці архітектурні особливості зустрічаються в інших пам'ятках візантійського мистецтва і то навіть на Заході Європи і таким чином не вказують на впливи в Києві безпосередньо з сасандської Персії.

Київська Св. Софія, як це ствердили новіші досліди та докладна аналіза архітектурних форм, є оригінальним витвором архітектури, а своїми високовиобрібленими архітектурними формами та технічними досягненнями дає одну з найцінніших пам'яток світового мистецтва.

Для цілого Сходу Європи це перший і найвизначніший твір мистецтва, а для цілої Європи один із нечисленних прикладів найвищого досягнення уміння людських рук і людського духу.

На Сході Європи були лише слабі наслідування київської Св. Софії (Новгород, Вітебськ, Ростов, Москва), а деякі технічні досягнення київської Св. Софії перевищували тогочасні твори не тільки Середньої, але й Західної Європи.

Золота Брама в Києві

Здається, нема іншої памятки будівництва, щоб серед киїн і всіх українців користувалася такою популярністю, як Золота брама в Києві. І то не зважаючи на те, що з ній збереглися лише незначні рештки.

Золота брама — це символ колишньої сили, могутності, незалежності державного життя, це свідок високої технічної і мистецької культури України старокняжої доби.

Ще донедавна руїни Золотої брами можна було побачити в численних репродукціях, альбомах, картках, навіть на предметах домашнього вжитку, порцелянових тарелях, пуделках і т. д.

Золота брама в Києві побудована кн. Ярославом Мудрим коло 1037 року, становила найважніше і найсильніше місце кол. фортифікаційних споруд Києва.

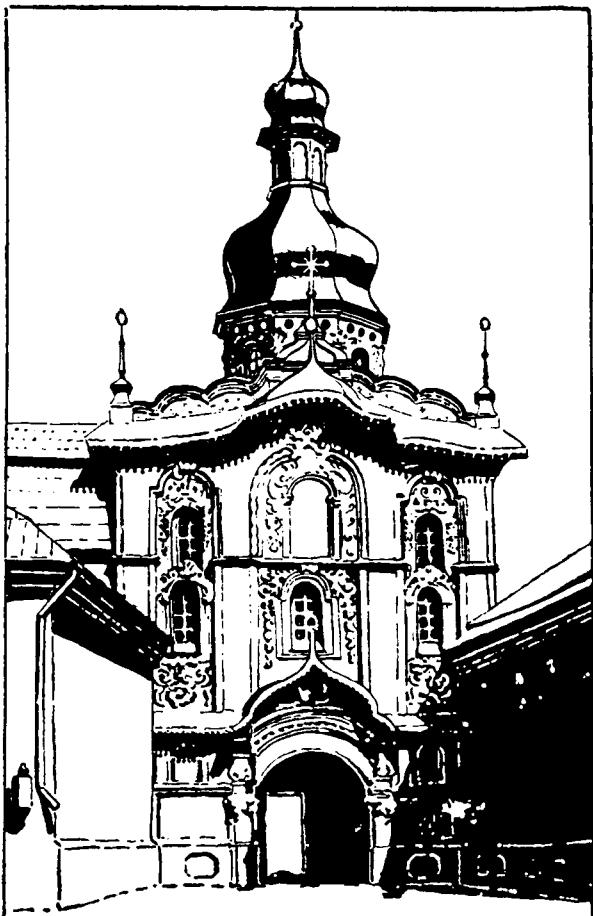
Деяке уявлення про первісний вигляд Золотої брами можемо мати з двох рисунків половини 17. стол., але і тоді брама була в значних руїнах. Згідно з рисунком голландського маляра А. ван Вестерфельда 1651 року, що зберігся в копії 1798 року, та беручи до ува-

ги збережені рештки стін, приходимо до висновку, що властива брама була широка 7 метрів і висока коло 12—15 метрів, перекрита могутніми склепіннями. З двох боків брами були монументальні оборонні вежі, що своєю висотою значно перевищували склепіння самої брами.

Не зважаючи на те, що рисунок 1651 року змальовує браму

Руїни Золотої Брами у Києві
в половині 17. віку

Троїцька церква над головної брамою Києво-Печерської Лаври, побудована 1106 р. Сучасний вигляд після перебудов

в напівзруйнованому вигляді, то ю золотою бляхою. Від того власне ціла брама стала називатися „Золотою“.

вона своїми монументальними формами робить сильне враження. Нарисовані під брамою людські постаті і верхівці начально свідчать про величину самої будови.

З літописних звісток знаємо, що над брамою була церква Благовіщення з банею, поби-

дуде іншу подібну браму Печерської Лаври в Києві, що завдяки реставрації гетьм. І. Мазепи, добре збереглася до наших днів. Лаврська брама має в пляні трьохнавну форму квадрату,

де середня нава служить за проїзд брами. Над брамою та-кож є церква (Троїцька) з ба-нею. Однаке головна брама Лаври значно менша від Золотої брами, бо її середній проїзд має розмір лише 3 метри.

З історії Золотої брами відомо, що в 1320 році її грунтовно перебудували. В 1649 р. під час тріумфального візду Б. Хмельницького до Києва, гетьман переїздив через Золоту браму, тим символізуючи свою суверенність. В другій половині 17. стол. робилися деякі праці для консервації будови, зокрема скріплювали стіни дерев'яними частинами. Згодом деревяні підпори погнили і в 1783 році російська адміністрація не могла зробити нічого розуміншого, як засипати руйни землею... мовляв, цінна пам'ятка найкраще збережеться під землею. Під тягарем землі не витримали останні рештки склепінь, що простояли майже 800 років, та завалилися. І коли в 1832 р. прокладали нові вулиці та засипали старокиїв-

ські вали, то відкриті заново Золоті ворота були вже без склепінь. Тоді ж, за проектом арх. Міховича, рештки двох стін звязали залізними запругами, а назовні підперли їх півокруглими цегляними підпорами (контрфорсами).

В теперішньому стані фрагменти двох стін довжиною 15 і 17 мет., грубі на $\frac{3}{4}$ мет. Стіни мали по 8 пілястрів (виступів) з кожного боку, поміж котрими було по 6 вікон чи отворів з півокруглим закінченням. Цоколь стін зложено з чергуванням грубих верств каміння і тонкої цегли майже квадратової форми. Матеріял будови незвичайно доброї якості. Вапно жовтавого кольору остильки міцне і тривке, що нагадує сучасний портландський цемент. Цегла, що пролежала в землі понад 900 років, не розпадається і дзвонить як нова. Спосіб виробу такого довготривалого будівельного матеріалу на Україні старокиївської доби, залишається ще і досі загадковим.

Чернігівський Спас

Чернігів — колись друге, після Києва, найбільше місто України, мав чимало цінних пам'яток церковного будівництва з доби старокняжої і козацької. В XIX. ст., огинувшись поза більшими залишкими шляхами, втратив своє господарське значення і став невеликим містом Чернігівщини.

Архітектурні пам'ятки Чернігова зберігалися досить добре аж до другої світової війни 1941, коли німецькі гармати знищили місто. Що не розбили гармати, докінчила пожежа... Із усіх старовинних будов, збереглася єдина головна, катедральна церква Спасо-Преображенська, популярно звана Чернігівським Спасом.

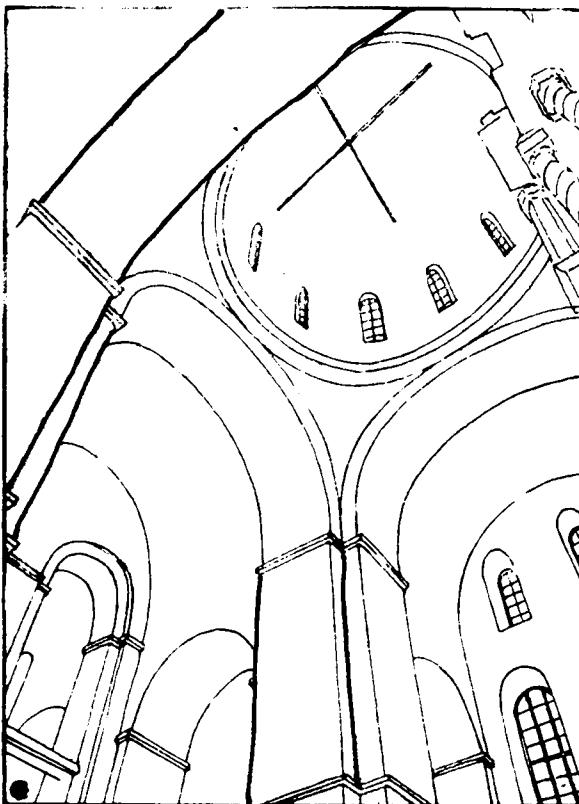
Катедральна церква в Чернігові — це одна з найстарших будов України, що найкраще зберегла свої первісні форми, як всередині, так і назовні.

Побудована вона кн. Мстиславом Сміливим в роках 1024-~~1031~~¹⁰³¹ і відповідно закінчена після його смерті в р. 1054. Тмутороканський князь Мстислав, син Володимира Великого, володів цілим Лівобережжям, а головний свій осідок, з 988 р. мав у Тмуторокані на Кубані, де були найстаріші осередки „Меотської Русі“, на місці дав-

нішої т. зв. Понтійської держави в Криму і на Тамані. Християнство почало там поширюватися вже в III-IV. стол., а в IX. стол. на Тамані було загально розповсюджено. Звідтіль, власне поширилося на цілу Україну. За найновішими археологічними дослідами входить, що ще починаючи з VI. стол., а особливо в VIII-IX. стол., ціле Приазов'я було досить міцно заселене староукраїнським, хліборобським елементом та творило таким чином безперервний зв'язок Тмуторокані з цілим Лівобережжям.

Під роком 1022 написаний літопис пише про кн. Мстислава Сміливого: „Вси же времена Мстиславу сущю в Тмуторокані... і пришъд Тмутороканю, заложи церков святія Богородиця, і созда ю, яже стоїть і до сего дне Тмуторокані“. Отже кн. Мстислав, прийшовши до Тмуторокані (988 р.), побудував там церкву Богородиці, яка там ще стояла в XII. стол. І так входить, що церква Богородиці в Тмуторокані була попередницею Спаса в Чернігові. На жаль, досі не зроблено спроб віднайти рештки будов у колишньому Тмуторокані (на Тамані).

Катедральна церква Спаса в

Внутрішній вигляд Чернігівського Спаса
з головною башею

Чернігові типова для української архітектури старокняжої доби: трьохнавна з 3-ма вівтарними апсидами. При тім основна частина будови творить рівнорамений хрест, за поміччю широкої середньої нави і поперечного широкого трансепту.

На перетинанні хреста стоять чотири стовпи (первісно мармурові), на яких спираються луки і головна, велика баня (див. долучений рис.). Крім того, є ще чотири інші башні на рогах будови. Бічні нави (крім

вівтарної частини) поверхові з парними колонами, з трьох боків середнього квадрату.

Назовні їм відповідає опання, первісно правдоподібно у вигляді ряду луків (арок). Величезна будова, розміру коло 23x36 ярдів, дає прекрасний зразок центрального типу церков з верхнім освітленням, через підбанники 5 бань.

При розкопах і дослідах 1924 року, проф. М. Макаренка та архітектора І. Моргилевського, стверджено, що всі стіни і під-

Катедральна церква в Чернігові,
збудована в рр. 1024-31

банники будови походять з XI. століття. Лише склепіння нав і бань з новіших часів, але великою мірою зі збереженням первісних форм.

Крім того, знайшли рештки мозаїк і мальовил, а також орнаментованих різьб шиферних плиток.

Різьба в вигляді плетінкового орнаменту є ще на плитах поруччя сходів. Стіни і стовни побудовані з каменя й цегли, а склепіння і луки з цегли. Ця цегла різної форми і незвичайно трівка. На ній знайшли знаки в вигляді тризуба, які не сміли репродуктувати в Совєтах, а іх рисунок привезли з-за залізної заслони щойно під час

світової війни (див. долучений рисунок).

В гzymсах, підставах кольон та інших частинах будови уживається гарного волинського шиферу, малинового лупаку та мармуру.

З важніших змін і перебудов, треба відмітити, що в XII. стол. в північно-західному куті добудовано округлу вежу. Коли на цій вежі видно впливи романського мистецтва, то сама первісна будова дає характеристичний зразок візантійського стилю з місцевими, українськими особливостями.

Після доби Руїни, чернігівська катедральна церква була відбудована в 1678 році, захо-

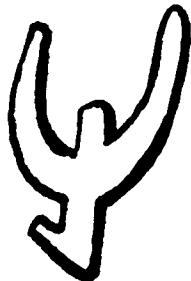
дами української козацької старшини. Цікаво відмітити, що тоді досить правильно відтворили первісний вигляд, але стіни були потинковані і деякі деталі залишилися під тинком.

В XVIII. в. побудували другу баню, симетричну до північної бані XII. стол. В XIX. в. добудовано з трьох боків ганки, а самі вежі перекрито чудернацьким закінченням, сильно спічастої форми.

Спокійні, монументальні форми будови, без переладованих додатків і прикрас, з майстерно виведеними банями і склепінням та гарним освітленням всередині, роблять незвичайне враження поважності, непереможності, вічності. Будова непорушно перетривала понад

900 років, а її міцні конструкції витримають ще багато дальших віків.

Виразно збережена центральність будови, в парі з системою середньої бани і склепінья, мають багато спільних рис з церквою св. Миколи в Керчі з VIII. стол. Та це зовсім природне явище, коли зважимо, що кн. Мстислав Смілий --- фундатор будови, мав свій осідок в Тмуторокані, с. т. недалеко від Керчі -- з другого боку Керченської протоки (в старовину „Меотський Боспор“), що луčить Чорне море з Озівським. Це власне була морська брама, через яку широкою хвилею йшли культурні і мистецькі впливи з Півдня на цілу Україну.

Тризуб на цеглі катедральної церкви в Чернігові

Соборна церква Печерської Лаври

Найбільший монастир України — Печерська Лавра в Києві — осередок християнської культури, науки й мистецтва, ще донедавна зберігав незвичайні скарби архітектури, мистецтва, друкарства, граверства та промислового виробництва старих часів.

Головна, соборна церква Успіння Богородиці Лаври — це друга, після св. Софії, найцінніша памятка церковної архітектури Києва XI. століття. Будова дає зразок двох епох розцвіту українського мистецтва — доби старокняжої й козацького бароко. Як свідчать наші літописи, була започаткована кн. Святославом II. Ярославичем у 1073 році. Меценат мистецтва кн. Святослав, другий син Ярослава Мудрого, став київським князем на весні 1073 р., коли кн. Ізяслав, що спирається на поміч польського кн. Болеслава, покинув Київ. З памяток меценатства кн. Святослава широко відомий „Ізборник Святослава“, що містить збір богословських розвідок. Збірник переписав диякон Іван у 1073 р. прекрасним „уставом“ та прикрашений трьома мініятурами, а на одній із них зображене неначе перекрій типової старокняжої церкви з трьома

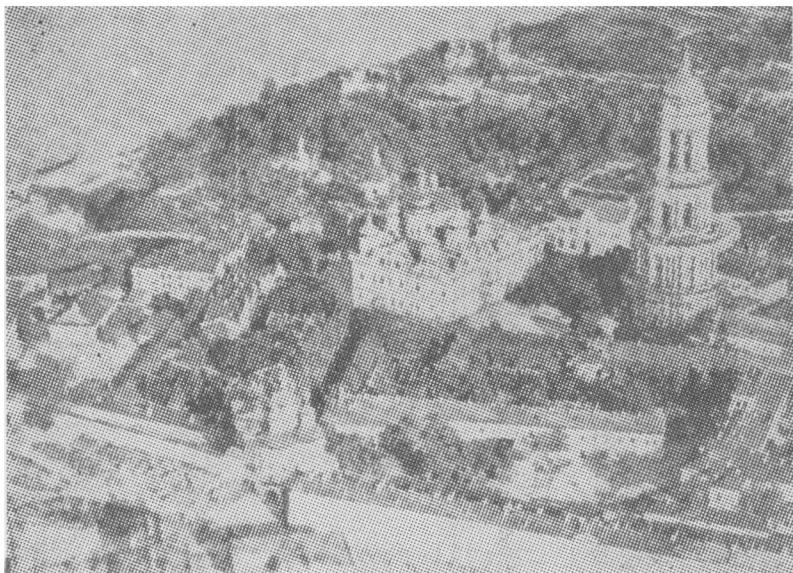
банями. Вмер кн. Святослав 27. грудня 1076 р., маючи всього 49 років.

Церкву Успіння докінчував після смерти фундатора його брат кн. Всеволод Ярославич. Розмальовано церкву в 1083 році, з участю славного українського майстра Олімпія, якому приписують найстаріші на Сході Європи ікони, що донедавна зберігалися в Ростові, Москві, Брянську, Царгороді та ін. — Вмер Олімпій у Києві 14. серпня 1134 року.

Первісно Головна церква Лаври була трьохнавною, зберігала центральність в середній частині та була завершена великою банею. Це власне типова будова для ранньої доби розвитку української архітектури, що знаходить аналогію до Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. У північно-західній куті лавр. церкви була вежа зі сходами на „полаті“ (хори). На тому місці в XI—XII ст. побудували каплицю св. Іvana Хрестителя, що служила за хрестильню.

З первісних мурів будови досить добре були збережені вівтарні апсиди, західна стіна її ціла каплиця св. Іvana з банею.

Печерська Лавра поділяла лиху долю цілого Києва. Ни-

Загальний вид Києво-печерської Лаври

щили й руйнували її полові в 1096 р., суздальський князь Андrij у 1169 р., землетрус 1230 р. і погром татар 1240 р. Головну церкву відновив у 1470 р. кн. Семен Олелькович, при чим тоді обережно відносилися до первісних форм архітектури і тільки відновлювали первісний вигляд. Суироти того, спосіб реставрації російських урядів XIX ст., коли навязували московські зразки, виглядає як дикунство і брак розуміння схорони пам'яток старовини.

Про вигляд будови після реставрації 15. і 16. стол., можемо мати уявлення з рисунку головної церкви Лаври в „Бесідах Івана Золотоустого“, київського видання 1623 р. Крім того, автор цих рядків зібрав 34 інших старих рисунків 17. і 18. ст., які подають цілу історію дальших перебудов. П. Алеп-

ський, що відвідав київську Лавру в 1654 році, говорить про головну церкву з великим признанням, зокрема про розкішний різьблений іконостас. Про самих ченців Лаври писав: „Серед монастирських наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями“.

Найбільша перебудова і розбудова пам'ятки повстала коштом гетьм. Івана Мазепи в рр. 1695-1696 року. Тоді прибудовано дві бічні широкі нави; ціла будова прибрала симетричното, правильного вигляду, з розкішними 7 банями і фронтонами, типовими для українського бароко.

Після пожежі Лаври 1718 р., головну церкву відреставровано в рр. 1722-1729, під проводом Старченка. Тоді виконано

Прикраси вікон Соборної церкви Київської Лаври після віднови 1722 р.

дуже гарні ліплені прикраси будови, в оригінальних формах українського барокко, де бачимо прекрасно стилізовані мотиви найбільш улюблених в Україні квітів, як соняшники, мальви, гвоздики, безсмертники та ін., а навіть мотиви рушників, як типова декорація українських хат.

Не менш оригінальні орнаментальні мотиви були в декорації головної брами Лаври, з церквою св. Тройці (гл. рисун. на сторінці 32), що походить з початку ХІІІ століття і реставрована теж коштом гетьм. I. Мазепи. Форми капітелей та інших архітектурних деталів тут настільки оригінальні, що

не знаходять собі подібних в інших зразках бароккового мистецтва. Тоді ж повстало незвичайної мистецької вартості патиноверховий барокковий іконостас Соборної церкви.

Та найбільшої шкоди зробили „реставрації“ Соборної церкви Лаври в роках 1879-1880 і кінця XIX ст., переведені російською адміністрацією. Це є власне свідоцтво повного нерозуміння реставраційної і консерваторської праці російських інженерів і „знавців“ мистецтва. Тоді знищено прекрасний головний портал церкви, здerto багато різьблених декорацій, розібрано дорогоцінний іконостас, знищено розпис церкви з портретами донаторів і ктиторів Лаври, а поміж ними портрети гетьманів. Все це робилося під претекстом, що різьби і мальовила були „одним із найбільш різких і небажаних слідів латинського впливу“! Ця втрата особливо болюча тому, що мальовила головної церкви Лаври були пам'яткою українських майстрів, вихованців славної малярської школи Лаври, яка вела свій початок ще з XI. століття!

Не зважаючи на великі шкоди при „реставраціях“ XIX. ст. в Соборній церкві Лаври, ще до приходу більшевиків, зберігалися великі мистецькі скарби і коштовні вироби з срібла, золота і дорогоцінних самоцвітів. При „вилучуванні“ церковних предметів, зрабовано передовсім ці дорогоцінності. Згодом в Лаврі повстало „Музейний Городок“, де Головна церква стала центром „протирелігійної пропаганди“. Все таки в ній далі зберігалися різні

Соборна церква Києво-печерської Лаври, збудована 1073-1083 рр.,
перебудована в 18-му ст., зруйнована 1941 р.

цінні памятки старовини, мальовила, різьби і поміж ними нагробки кн. Острозького 1534 р. і Румянцева-Задунайського 1805 р.; останній славного українського різьбаря І. Мартоса.

Коли до Києва прийшли німці (19.IX. 1941), вони вивезли з Лаври всі збірки, які ще залишилися по большевиках, і взагалі все, що мало якусь вартість, включно з мармуровими підвіконниками... Ці музейні збірки вивезли головно до Дрездену. Але незабаром ці-

лай Дрезден знищили ї спалили аллянтські налети. Незадовго по приході до Києва німців, в центрі міста, де були німецькі військові штаби, почалися величезні вибухи від залищених часових мін, а вслід за тим пожежі, що тривали понад тиждень.

Дня 4. листопада 1941 року вибухла величезна міна в Головній церкві Лаври. Від догоцінної памятки XI. століття залишилася лише одна стіна і одна бічна баня...

Видубецький монастир

Недалеко від Києва, вниз по Дніпру, за Печерською Лаврою, на мальовничому високому березі розташований славний Видубецький монастир. Ще в старі часи чужинецькі подорожники подивлялися багату природу цієї околиці Києва, як і цілої України.

Павло Алепський, описуючи свою подорож 1654 р., писав, що дорога під Києвом до Видубецького монастиря вела „серед круч, порослих дикими овочевими деревами“ з овочами не гіршими від плеканих овочів по садках... Гаї дуже гарних овочевих дерев, як яблуні, горіхи та інші, що самі дають поживу пустельникам і подорожникам“. Взагалі, каже він, „Дорога через Україну йшла здебільшого серед численних садів, „що їм нема ліку“ (числа) і „ланів всякого збіжжя заввишки людини, не наче те море безкрає, широке та довге... О, яка це благословенна крайна. Що за благословений парід!“

Видубецький монастир у „Видобичах“ заклав кн. Всеволод у 80-их роках XI століття. Кн. Всеволод, третій син Ярослава Мудрого, був спочатку князем Переяславським і південної Сіверщини. В 1073 р., разом із

своїм братом Святославом відібрав Київ від кн. Ізяслава, а по смерті Святослава (1076), став вел. кн. київським, де панував 15 років.

Наши літописи кажуть про Все-волода, що „змалку любив правду, був ласкавий для вбогих, віддавав честь епископам і священикам, особливо любив монахів і заспокоював їхні потреби. Сам цурався лияцтва та розпусти і тому любив його батько“. А при тім був освічений, „сидячи вдома, навчився чотирьох мов“ та мав широкі звязки з цілим культурним світом. Одружився з візантійською царівною, а його енергійний син, славний Володимир Мономах — з дочкою англійського короля Гарольда. Кн. Всеволод помер 13. квітня 1093 р. Його поховали у церкві св. Софії в Києві, поруч з домовиною його батька Ярослава Мудрого.

Найстарша церква Видубецького монастиря, посвячена патронові міста Києва, архистратига Михайла, повстала в 1088 р., майже одночасно з соборною церквою Печерської Лаври.

Як більшість київських будов, церква св. Михайла, трьохнавна, з трьома апсидами і од-

ною банею посередині, що підкреслювало центральність цілої будови.

В північно-західному куті церкви була вежа з сходами на хори.

Крім цих пошкоджень, яких зазнала церква разом з іншими київськими будовами, її кілька разів підмивав Дніпро на своїх кручах. Перший раз це сталося в кінці XII. стол., коли її реставрував у 1199 році Милоніг, придворний архітект князя Рюрика Ростиславича. Цій події навіть присвячений літературний твір 1200 року, під загол. „Слово на збудованіє стіни в Видубецьком монастирі“. В ньому вперше згадується ім'я архітектора старокняжої доби, що піднявся складної технічної праці для укріплення Дніпрової кручі й самої будови. Частину цих укріплень Милоніга знайшли при дослідах 1916 р. архіт. В. Пещанський і Ертель. Споруда уявляла собою суцільну чотирокутню бетонову плиту, (що служила фундаментом апсид), пілперту на рогах сильними камяними підпорами, т. зв. контрфорсами.

В кінці XVI. ст. Дніпро знову підмив береги і апсиди церкви завалилися. В 30-тих роках XVII. стол. Петро Могила відновив апсиди з дерева. Дехто з істориків приписує віднову церкви гетьм. І. Мазепі. Нова відбудова з каменя повстала в 1765 р., на старій основі Милоніга, але замість трьох апсид тоді побудовано лише одну, середню, і то значно коротшу від первісної.

Натомість добре збереглися три інші первісні стіни XI. ст.,

а навіть типові для старокняжої доби заглибини вікон у вигляді вставлених одна в одну ниш, як це бачимо і в церкві св. Софії в Києві. Під час реставрації 1765 р., завершено баню невеликою маківкою в стилі рококо. В такому вигляді нарисував церкву Тарас Шевченко на своєму знаменитому офорти Видубецького монастиря 1843 р. Це один з найкращих краєвидів Т. Шевченка, де мальляр тонко відчув чар і духову насиченість українського краєвиду, з памяткою архітектури, що пригадує славну минувшину української землі, повну історичного змісту.

Друга дорогоцінна памятка Видубецького монастиря — Соборна церква св. Юра, побудована в 1696 р. меценатом Михайлом Миклашевським, що був Стародубським полковником в роках 1689—1704. Церква св. Юра має типовий для українського барокко хрещатий плян, у формі рівнораменного хреста, що завершений 5 прекрасними банями.

Треба підкреслити, що ці бани мають не лише декоративне значення; вони так майстерно виведені з каменя й цегли, що їх зовнішній вигляд зовсім відповідає внутрішньому вільному просторові церкви. При тім вікна восьмигранних підбанників дають рівномірне, мяке освітлення для цілої церкви.

Разом з церквою Всіх Святих Печерської Лаври, що була заложена гетьм. І. Мазепою, теж в 1696 р., це два найкращі і найоригінальніші зразки українських пятибанніх будов, коли українська архітектура доби барокко досягнула високого

Церква св. Юрія у Видубецькому монастирі

технічного і мистецького рівня. Можна навіть твердити, що в церкві св. Юра маємо найвище досягнення пропорції та гармонії форм, що на тлі Дніпра і цілої чарівної природи справляло незабутнє враження. Та, руйницею рука, що керується тваринними інстинктами та „чревоугодництвом“, не спинилася перед красою винного,

творчого духа. В 1937 р. Видубецький монастир більшевики остаточно „зліквідували“, церкви обдерли з дорогоцінних деталів і хрестів, а самі приміщення „перетворили“, за відомою московською варварською звичкою, на військові магазини...

Сталося це по 850 роках існування Видубецького монастиря.

Золотоверхий монастир

Золотоверхий монастир в Києві, що це донедавна пишався над Дніпромими кручами, недалеко катедральної церкви св. Софії, все користувався особливою пошаною і популярністю серед відвідувачів Києва. Головна церква монастиря (первісно присвяченого св. Дмитрові), після св. Софії і Головної церкви Печерського монастиря — це третя найвизначніша будова старокняжої доби. Побудована в самому початку XII. ст., в своїх первісних формах мала багато спільногого з Головною, соборною церквою Печерської Лаври. Вона так само трьохнавна з трьома апсидами. Має три поперечні нави і нартекс. На перетинанні ширшої середньої нави і такої самої ширини трансепту, увінчана великою банею. Так само її вівтарні апсиди назовні мають гранчасте оформлення.

У північно-західному розі первісно була вежа (свідоцтво Дмитра Ростовського), подібно до св. Софії та інших українських будов XI—XII. ст. Фун-

даменти цієї вежі, округлої форми, знайдено 1888 р. під час розкопів Сементовського. Тоді ж знайдено в південному куті будови фундаменти маленької трьохнавної церковці XII. стол., зовсім подібної до Предтеченської каплиці соборної церкви Печерського монастиря. Подібність Михайлівської церкви з соборною церквою Лаври йде так далеко, що майже однакові розміри пляну, подібні архітектурні форми і конструктивні засоби.

Про будову Михайлівського храму Лаврентієвський список Київського літопису подає відомості в кількох місцях, з яких виходить, що храм поєстав у роках 1108-1113 за кн. Святополка-Михайла. Як доводять дослідники, розмальовано церкву в перших роках XII. ст. місцевими українськими малярями з участю славного пічерського мистця Олімпія. Є також погляд, що храм побудував ще кн. Ізяслав-Дмитро у роках 1054-1078.

За татарського погрому храм

залишився непорушним, як і багато інших будов. Хоч чимало російських авторів приписувало татарам руїну церков в Україні, але це далеко не відповідає правді. Татари в загальному толерували релігійні почування інших народів, як це їм приписував магомеданський коран. Якщо і були пошкодження будов, то майже незначні, бо татари не мали для того відповідних військових засобів — стрільного і вибухового матеріялу та машин з пращами для облоги міст і городів.

Незначне пошкодження Золотоверхого монастиря сталося і під час нападу татар в 1482 р., при чім треба памятати, що цей напад на Київ відбувся за намовою московського князя Івана III.

Впродовж цілого XVI. ст. монастир і церква постійно реставрувалися і розбудовувалися. Серед меценатів цієї розбудови одне з видних місць займає волинський князь Константин Константинович Острожський. З описів чужих подорожників видно, що при кінці XVI. ст. церква була в досить доброму стані. Посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків — Еріх Лясота, що був у Києві в 1594 р., писав про Михайлівську церкву: „Це прекрасна будова, в середині якої є округла баня, що її дах позо-

лючений; в середині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками“. Від позолоченої бани, власне цілий монастир дістав популярну назву „Золотоверхого“.

Значні праці над розбудовою церкви були в 1620 р. Заходом митрополита І. Борецького і в 1655 р. коштом гетьмана Б. Хмельницького. За словами П. Алепського 1656 р. „Церква св. Михайлла дуже гарна та висока, з каменю, побілена вапном; її баня висока і вся позолочена. З усіх сторін (церкви) багато зашклених вікон. Головний вівтар подібний до вівтаря св. Софії і Печерського монастиря, має три великі вікна. Правобіч цього вівтаря другий з високою банею, ліворуч третій“. З того опису виходить, що крім головної бани була ще інша висока баня, а може й більше бань.

Дальші реставрації переводилися у 80-их роках XVII. ст. коштом генерального судді М. Вуяховича, коштом гетьмана І. Мазепи в 90-их роках XVII. ст. і в роках 1715-1716. Тоді замість трьохнавної стала семинавною з 5 новими банями. Однаке ця розбудова, так само як і св. Софії, не порушила давніших форм у середині будови. І так збереглися стіни трьох середніх нав, пілони, апсиди, нартекс і головна баня.

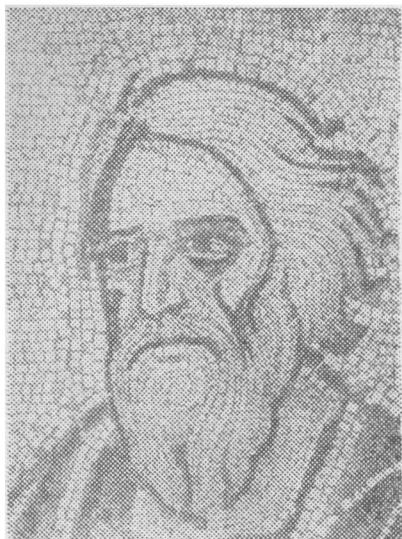
Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві
з південного сходу

Розбудова кінця XVII. і поч. XVIII. ст. у величезному мірилі, побільшила площу церкви у тричі, головно добудовою 4 нових широких нав. На зовні замість скромних візантійських мас з деякими місцевими особливостями, дістала пишні і вибагливі форми стилю українського чи козацького барокка.

Треба також відмітити, що поміж усіма Мазепиними пере-

будовами пам'яток старокняжої архітектури, перебудова Золотоверхого храму була найвдатніша. Тут затримано цілість будови, з підкресленням центральності заложення і просторового об'єму.

В горішній частині виразно виступає чисто-українська риса — пятибанна система з середньою найвищою і найбільше профільованою банею. Дві інші

Голова Апостола: мозайка в Михайлівсько-Золотоверхім монастирі у Києві

нові бані (6-та і 7-ма) в подібних формах до 4-х менших бань середньої частини, завершують нові прибудови і не порушують 5-ти банныстю середньої частини. В розкішних формах українського барокко оформлено всі детайлі будови, як фронтони з заходу, вікна, двері, підбанники. Особливо своєрідного характеру є ряд невеликих фронтончиків, що закінчуються „слявом“, над контрфорсами південної і північної фасади. Всі ці детайлі належать до найкращих і найбільш своєрідних зразків українського чи мазепинського барокко у виконанні українських майстрів. Також прекрасні мозайки

і фрески початку ХІІ стол. виконували місцеві мистці, як це стверджує аналіза мальовит і грецькі надписи з помилками українських мальярів.

Позатим у Михайлівській церкві були цінні два барельєфи „Святих іздців“ з ХІІ. ст., вмуровані на південній фасаді, іконостас счицерської праці чернігівського майстра Григорія Петрова з 1718 р., срібний кивот поч. 18-го стол. — подарєтим І. Мазепи.

В забудованнях Михайлівського монастиря особливо цінними частинами були: дзвіниця 1716 р., „Трапезна“ 1713 р., мурована огорожа монастиря 1746-1758 р. з прегарною „Економною“ брамою 1766 р. Все це також було виведене в оригінальних формах українського барокко з плястичними різьбами та орнаментами.

Цілий комплекс будов Михайлівського Золотоверхого монастиря — вийняткової мистецької та історичної вартості — у варварський спосіб знищено в 1934 році за наказом з Москви. Урядовий орган „Московського міського комітету Всесоюзної комуністичної партії (большевиків) і московського совету“, газета „Вечерняя Москва“ (Москва 1935, ч. 70, з дня 26. березня) писала, що в Києві відбувається „бурное строительство“ (очевидно від

Загальний вигляд Золотоверхого монастиря в Києві з Софійської площа

слова „бурати“) і що має по-
встати „центральною площею Ки-
єва“, яка щодо розмірів буде
десятою площею в світі... А
для того вже розібрано Михайлівський монастир...“

Однак Москва ке „уцасли-
вила“ Київ і цією „десятою пло-
щею в світі“, тільки побудува-
ла на місці Золотоверхого ма-
настиря „Совнарком“, неймо-
вірну „дилду“, яка своїми не-
форемними і незgrabними маса-
ми опоганює київські святі го-
ри. Це справді характеристич-
ний пам'ятник, що символізує
тюрму народів.

Нищення Михайлівського Зо-
лотоворхого монастиря не обі-
йшлося без трагічних момен-
тів. Відомий український до-
слідник старовини проф. М.

Макаренко, з доручення Все-
української Академії наук, на-
писав і зложив протест з при-
воду наміру більшевиків розі-
брati монастир. Результат про-
тесту був такий, що проф. Ма-
каренка та інших українських
вчених заслали на Схід, де во-
ни незабаром повмирали.

Перед розбиранням пам'ятки,
великим коштом перевели кому-
ністи агітацію, що, мовляв,
з цегли монастиря побудують
робітничі мешканальні доми ім.
Леніна (Ільїча). Тим часом на-
коло храму повстав високий
шаркан, з-пода якого не було
видно самої будови. Однаке під
час розбирання храму виявило-
ся, що мури були так міцно по-
будовані, а вапно таке міцне,
що неможливо було не тільки

відділяти цеглу від вапна, а взагалі розбирати стіни. Тоді у варварський спосіб підміновано цілу будову динамітом і висаджено в повітря. Від храму залишилося лише дрібне румовище. Тоді на паркані зявився надпис: „Ні Ільїча, ні кірпіча“ (цегли).

Цікаво відмітити, що в той самий час турецька влада, ро-

зуміючи мистецьку вартість Св. Софії в Царгороді, знімала зі стін магомеданські прикраси і надписи, щоб відкрити візантійські, християнські мозаїки і фрески! Московська влада теж цінить вартість мозаїк Золото-верхого монастиря в Києві і, знявши їх „у ненарушеному вигляді“, вивезла до... петербурзького „Ермітажу“!...

Орнамент: мозаїка в Михайлівсько-Золотoverхім монастирі у Києві

Катедра у Володимири

Місто Володимир на Волині, в старокняжу добу займало великий простір землі над річкою Лугою. Про це свідчать досі збережені вали, укріплення та рештки монументальних будов. Зовсім певні історичні звістки й самі памятки говорять, що у Володимири в старокняжу добу Х—XIII стол. було не менше 10 величезних церков. Та це й не диво, бо ж Володимир був столицею одного

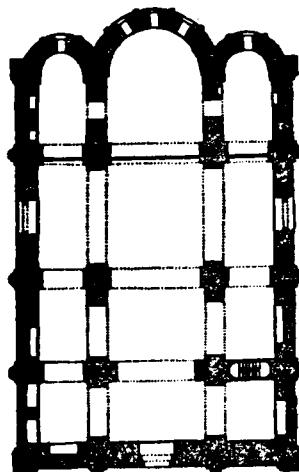
з найбільших князівств та чи не найбільшої української землі, тобто області. Недарма ж арабський письменник Аль-Масуді в першій половині X стол. писав, що волиняни чи „волинано” були колись одним з основних слов'янських народів та волинському королю підлягали інші слов'янські народи. — „Але потім пішло роз'єднання поміж їхніми (слов'янськими) народами, лад їх був поруше-

Катедральна церква у Володимири з північного сходу.
Рис. Вейса 1916 р.

ний, вони прийшли до занепаду (поділилися) і кожне племя вибрало свого короля“.

Також старі європейські мани XVI–XVII стол. під Волинню зазначають не тільки цілу

План Успінської катедри з 1160 року

нівнічну частину України на захід від Дніпра, але навіть частину Лівобережжя. Є підстави вважати, що волиняни були саме тими полянами, що творили ядро київської держави. З найстаріших міст Волині, як Волинь, Червень, Перемишль лишилися лише назви, з інших міст – незначні рештки. Тому особливе значення мають Володимирські памятки.

Перша катедральна церква у Володимирі була побудована коло 992 року, але досі не стверджено, де саме вона стояла. Друга катедра, що збереглася до наших днів, Успіння Богородиці, була збудована київським князем Мстиславом Ізяславичем в 1160 році, як це свідчить Ніконовський літопис. У 1491 р., як

говорить Суирасльський літопис, катедра згоріла під час татарського нападу. Пошкодження не були великі, бо вже в 1494 році її відновлено, головно внутрішнім устаткуванням – „іконами, ризами, посудом і книгами“. В роках 1683 і початку XVIII стол. будова знову погоріла, а відновлено її в 1753 році, коли була греко-католицькою. 1782 р., після того, як зробили сходи в одному з внутрішніх пілонів церкви для проповідниці, завалився цілий стовп і частина склепінь, і наречіті в 1829 р. завалилася головна баня. В такому стані катедра була до кінця XIX стол. і відбудована цілією в 1896 р.

Цікаво прослідити зміни загального вигляду будови, архітектурних форм і стилістичних особливостей від заложення будови до сучасного стану. План будови (див. рисунок) типовий для другої доби розвитку старокиївської архітектури – трьохнавний, з трьома апсидами, зі збереженням центральності в основній масі, але значно видовжений в напрямку схід-захід. Хоч перед перебудовою кінця XIX стол. російські дослідники й архітектори (Прахов, Суслов, Котов) старалися доводити, що „характер цілого храму має на собі сліди візантійської архітектури“, але в дійсності ця будова первісно мала виразні ознаки романського стилю, подібно до інших українських памяток XII століття.

Збережений рисунок Успінської катедри перед реставрацією 1896 р. (див. рисунок) ясно свідчить і про первісний вигляд і добудову початку XVIII ст.

Успінська катедра у Володимирі из Волині, збудована 1160 року,
зреставрована 1896 р.

Коли відкинути на цьому рисунку передню поверхову прибудову і детальну обрібку стін, що повстали в 1753 р., то в загальних масах залишається типова романська будова з двома квадратовими вежами, що у верхній частині переходять у восьмибічну форму, і високим трьохкутним фронтоном поміж вежами. Що ці вежі первісні, вказують також історичні звістки 1588 р. і опис пожежі 1683 р. Цю романський характер свідчили також уламки з будови, зібрани в невеликому музею дзвіниці коло церкви, але ця збірка зникла під час війни 1914-1917 рр. Щодо реставрації 1753 р., то декоративна поверхова стіна була виконана в класичних формах римського типу (гл. рис. на ст. 56).

Коли підписаний опублікував рисунок будови перед реставрацією 1753 р., то відомий дослідник архітектури Д-р Лео Адлер опублікував із цього приводу статтю в „Васмутс Монатсгефте фір Баукунест“ (Берлін 1928), де доводив, що прибудова Успенської катедри 1753 р. зовсім аналогічна до брами в Мілеті (Мала Азія) римських часів. Однаке Л. Адлер з того не робив висновків щодо впливів і запозичення Мілетської брами, тільки подав, як приклад до своєї нової теорії. Ця теорія полягає в тому, що в архітектурі, і взагалі в мистецтві, часто витворюються подібні форми незалежно від впливів і запозичень, тільки через подібне коміонування і комбінації форм, які не ма-

Рисунок Успінської катедри у Володимири Вол.
перед перебудовою в кінці XIX. в.

ють безконечних відмін, а обмежене коло відмін і певні типи комбінацій. Тому архітект, незалежно від часу і простору, може прийти до тих самих форм, які десь перед тим уже були витворені.

Остання реставрація 1896 р. російського архітекта Їотова не притримувалася первісних архітектурних форм, а всі романські стилістичні особливості відкидалися, як вияв „латинізації“ православної церкви“. Тому тоді зовсім відкинули фасадну стіну 1753 р., розібрали дві вежі цієї західної фасади, також частково розібрали мури і склепіння й побудували нову баню у псевдо-візантійському стилі. Все таки і в такому вигляді будова робить могутнє враження і своїм розміром, і монументальністю, і прекрасними формами, що зберігають велику культуру україн-

ського будівництва XII століття. (Див. рис. на ст. 55).

Автор цих рядків, що спеціально їздив до Володимира в 1933 р., щоб дослідити памятки старовини, мав змогу на місці піznати не тільки катедральну церкву, але й інші будови, як фундаменти церкви над Лугою XII ст., ротонди св. Василя пол. XIII ст., будови в с. Зимному коло Володимира та ін. Коло самої катедри знайшов також цегли XII—XIII стол., зі знаком тризуба, що є важною памяткою для студій тризуба. За це автора заарештували місцева польська адміністрація. Хоч цей арешт тривав коротко, все таки в перспективі двох десятиліть, для людини західного світу, виглядає неправдоподібним, у яких тяжких умовах проходило саме дослідження українських памяток старовини.

Горянська ротонда

Коло Ужгороду, в віддалені 4 кілометрів на південний схід, у селі Горяни, збереглася незвичайно інтересна будова округлої форми, при тім одиночка на Карпатській Україні мурівана церква старокняжої доби. Будова розташована на досить високому горбку з рештками оборонних валів і тому, правдоподібно, була замковою будовою.

Ротонда в Горянах, в пляні (див. рисунок), назовні округлої форми. Всередині має 6 півокруглих заглибин чи апсид, що розміщені концентрично навколо одного центру. Ці півокруглі заглибини мають сферичне склепіння. Над ними ліденностяся невисокий підбанник шестикутної форми, що завершується теж сферичною банею.

Вхід до ротонди первісно був з південного заходу. В 4-х інших заглибинах-нишах були вікна продовгастої форми, що закінчувалися ліво круглими склепіннями. Також шестикутний підбанник мав 6 вузьких вікон, що теж мали півокругле закінчення.

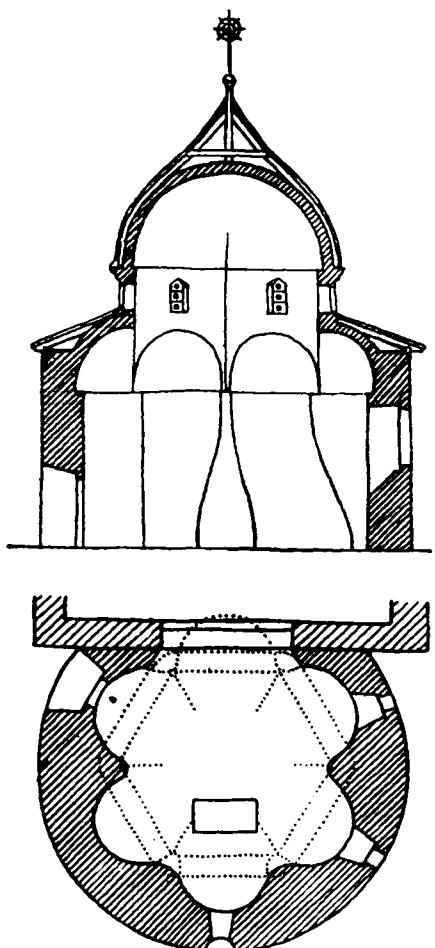
В початку XV. стол. до ротонди добудовано продовгасту наву і, можливо, від тоді церква стала римо-католицькою.

В добудованій наві збереглися цінні фрески XV. стол., які свідчать про вплив італійського, готичного натурализму.

Під час реставрації будови 1912 року, над склепінням бані побудовано нову дерев'яну баню в формі середньовічного шолома. В такому вигляді будова заховалася до наших днів.

Тому, що про Горянську ротонду не збереглися ніякі літописні й взагалі історичні звістки, повстало багато здогадів щодо часу будови та її стилістичних ознак (автори М. Новаківський, В. Пачовський, І. Краль, Ф. Заплеталь, В. Залозецький, К. Гут).

В давніших мадярських публікаціях, як „мадярську“ памятку датували навіть передроманською добою. Чеський дослідник Ф. Заплеталь слушно зазначає, що в середній Подунайщині, зокрема в Чехії, Угорщині й Німеччині, нема будов, які можна було б уважати за зразок або принаймні за аналогію горянської ротонди. На його думку, традиції цього будівництва треба шукати в київській державі, або була вона побудована майстрами, які прийшли разом із подільським князем Федором Коріятовичем (1393-1414).

Перекрій і плян ротонди в Горянах.
Обміри архітектора Свободи.

Дослідивши горянську ротонду на місці в 1925 році, зокрема техніку і матеріал будови (тонка цегла грубості 4-5 см. і коло 30 см. ширини), автор прийшов до таких висновків: Ясні і логічні форми будови, центральність заłożення і просторового об'єму, широкий підбанник, спосіб перекриття зі сферичною банею, відсутність дрібних прикрас - все це промовляє за візантійську основу і стиль, хоч і були тут деякі романські виливи.

Найстаріша ротонда з апсидами була в Херсонесі в Криму 600 року, далі були відомі ротонди у Вишгороді коло Києва 1115 р., Галичі і Володимирі Волинському XII-XIII стол. Зокрема в Галичі була ротонда св. Іллі XII-XIII стол. та Воскресенська церква з 6 апсидальними нишами, подібно до горянської ротонди. Ще більш розвинена ротонда з 8 нишами зберігається у Володимирі на Волині (церква св. Василія) правдоподібно з XIII стол. Тому її горянську ротонду коло Ужгороду слід датувати XII—XIII стол., як зразок староукраїнської уміlosti. Як раз у той час зносини поміж Західною Україною і Закарпаттям були особливо інтенсивні.

Церква св. Пантелеймона в Галичі

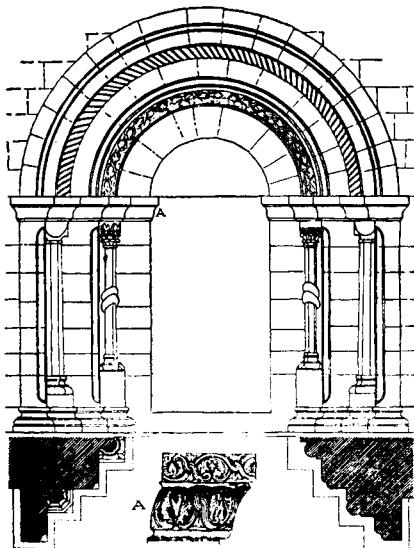
Територія старого, княжого Галича незвичайно багата на памятки будівництва, але майже всі вони є під землею, як фундаменти, рештки стін і детайлів будов. Досить сказати, що досі розкопано коло 30 решток окремих будов XII-XIII. століть. Вони розміщені на величезному просторі (див. додатку на карту) і це власне свідчить, як старий Галич був великим, при чому слід брати до уваги не тільки саме місто над Дністром, але також пригородня та приміські оселі.

В Галичі знайдено різноманітні типи будов. Плянні більших церков подібні до наддніпрянських, у вигляді трьох нав з трьома апсидами, із збереженням центральності, з одною банею по середині. Можна лише вказати на дрібні різниці, наприклад, апсиди не так зближені поміж собою, як київські, крім головного входу звичайно бували бічні двері, рідко зустрічаються видовжені нави та ін. Крім того, в Галичі зустрічаємо однонаявні будови, ротонди, квадратові і полігональні, останні, правдоподібно, вежі оборонних будов.

В 1936-1939 рр. розкопав д-р Я. Пастернак фундаменти ка-

тедральної церкви Богородиці пол. XII. стол. Була це трьохнавна будова з широким опанням з трьох боків церкви, так що ціла будова досягала розміру 37,5x32,5 метрів. Знамо з літописів, що „бі град створен на церкві“ (1219 р.), себто будова була достосована для оборонних цілей.

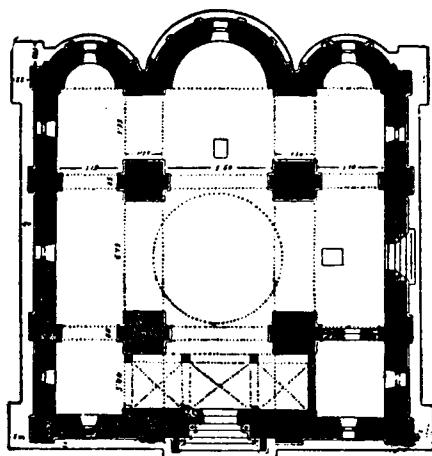
Особливістю галицьких памяток є сама будівельна техні-

Головний портал церкви св. Пантелеймона в Галичі 1200 р.

ка. Майже всі будови побудовані з тесаного каменя та більше відбивають романські впливи, особливо в деталях.

Єдина з галицьких пам'яток архітектури, що збереглася до наших днів з надземними сті-

План церкви св. Пантелеймона в Галичі 1200 р. (за Лушкевичем)

нами та деталями, є церква св. Пантелеймона, недалеко від впливу р. Лімниці до Дністра. Була збудована в 1200 р. за часів кн. Данила Романовича. В XVI. стол. перебудована, а саме надбудовано стіни, побудовано фронтон у пізньо-ренесансовому стилі та перекрито поєдинчим дахом на два схили. В такому вигляді церква перейшла до латинників і стала називатися костелом св. Станіслава.

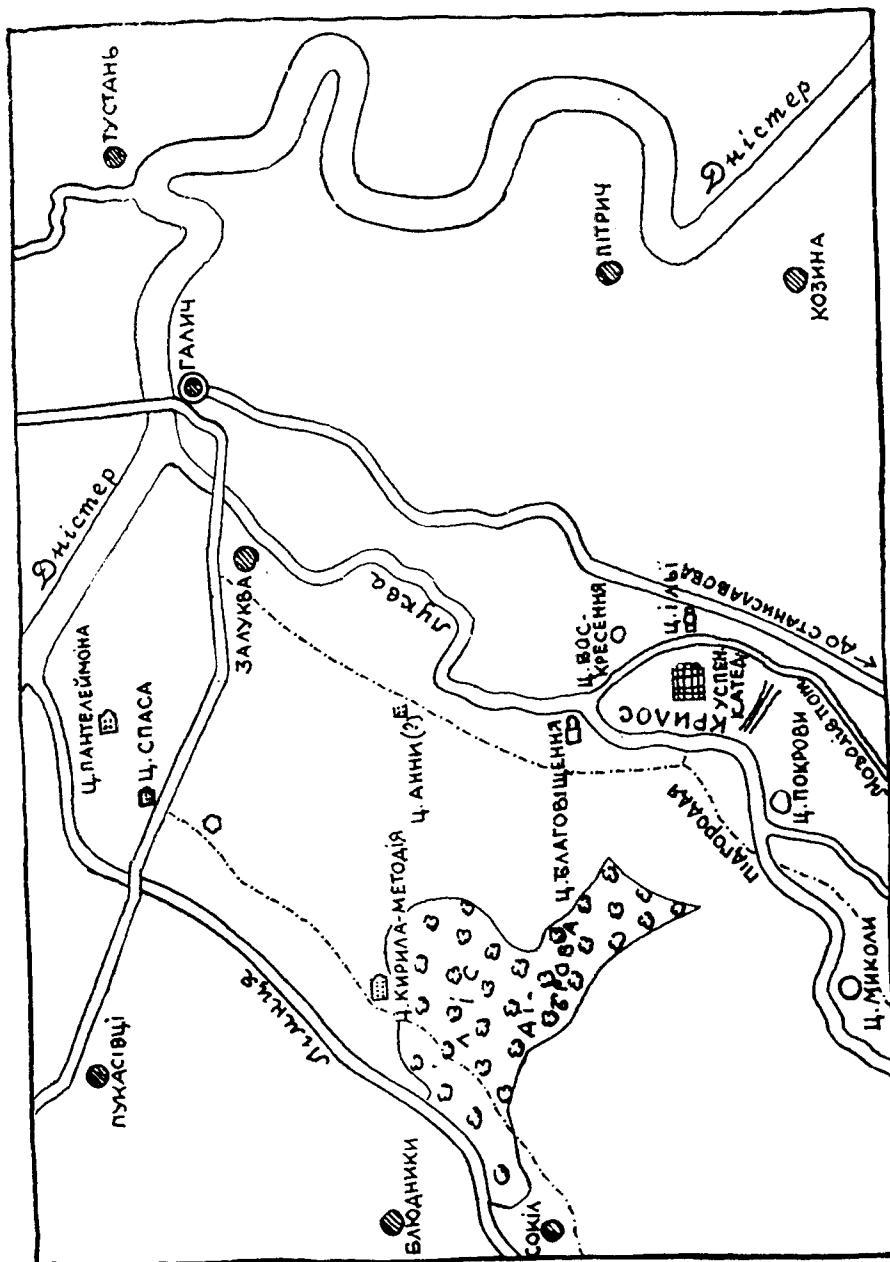
Будова має типове, для старокняжої доби української архітектури, заложення. Три нави закінчуються трьома апсидами а на перехрестю середньої шир-

шої нави і поперечного т. зв. трансепту була велика баня, злегка еліпсової форми. Розмір цілої будови 21,0x17,5 метрів. З первісних стін залишилися на всю висоту східні частини мурів. Подібно до інших галицьких пам'яток, церква Пантелеймона відзначається прекрасною технікою правильно уложеного тесаного каміння. Велику вартість мають також різьблени в камені детайлі і прикраси, як порталі, капітелі, колонки, одвірки та інше. Вони мають виразний романський характер, хоч опрацьовані в своєрідних та органіальних рисах.

Особливо розкішний портал головного входу (див. рис.). Утворюють його два виступи з двома парами колон, що зединні поміж собою почвірним луком (архівольтом). Капітелі колон, т. зв. плінти, пошевки і архівольти прикрашені тонко різьбленими орнаментами у формі плетінки і рослинних мотивів. Тип цього портала і особливо різьблений фриз найбільше нагадує різьби ломбардських і надрайнських романських будов.

Бічний портал значно скромніший, з одною парою колон і своєрідно різьбленими капітелями. В гарних і делікатних формах оброблені також апсиди церкви (вівтарної частини). Середня апсида назовні має 6 тонких півколонок з різьбленими капітелями, що закінчуються півколоцьми арками.

Під час першої світової війни 1914-16 рр. церква була пошкоджена гарматнім вогнем, особливо потерпів дорогоцінний головний портал з різьбою.

План старовинного Галича з фундаментами княжих церков (за Л. Чачковським і Я. Хмілевським).

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА СІЧІНІСЬКОГО з історії української архітектури старокняжої доби

1. Нові праці з української архітектури. „Нова Україна“, Прага 1923, ч. 4, ст. 107.
2. F. Zapletal, Horjanska Rotunda. Там само 1924, ч. 1-3, ст. 87.
3. Г. К. Лукомський, Старые годы. „Жир.-Наук. Вістник“, Львів 1924, к. III-IV, ст. 350.
4. Ukrajinska architektura — L'architecture Ukrainienne. „Umeni Slovanu — L'Art Slave,“ Brno 1924, № 4, ст. 24.
5. Архітектура в стародруках. Львів 1925, ст. 26+26 таб. з 190 рис.
6. Новстановання та еволюція форм трехдільного заłożення української церкви XII-XVIII ст. „Стара Україна“, Львів 1925, ч. VII-X, стор. 127-131.
7. Г. Лукомский. Киев. „Стара Україна“, Львів 1925, ч. VII-X, ст. 168.
8. Конспект історії всесвітнього мистецтва. Прага 1925, II вид. Прага 1928, ст. 182-207.
9. Архітектура старокнязівської доби Х-XIII ст. Прага 1925, ст. 52+24 таб. з 78 іл.
10. Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському. „Україна“, Київ 1928, к. 3, ст. 24-26.
11. La genese et l'evolution des formes des tours et des clochers de bois en Ukraine. Congres International des arts populaires, Paris 1928, ст. 49-50. Також: Art Populaire, Paris 1931, ст. 186.
12. Ротонди на Україні. Наук. Збірник за 1929 р. Істор. Секції УАН, Київ 1929, ст. 62-91, і окремо, Київ 1929, ст. з 15 ілюстр.
13. Ouvrages Ukrainiens sur l'art byzantin parus pendant la periode de 1917a1930. „Byzantinoslavica,“ Praha 1931, III., s. 1, ст. 247-255.
14. M. Walicki, Cerkiew sw. Borysa i Gleba na Kolozy. J. Raczynski i M. Walicki, Z wycieczki naukowej (Włodzimierz Wołynski). „Український Інженер“, Подебради 1931, ч. 2, ст. 72-73.
15. Україна в новій архітектурній енциклопедії. „Час“, Львів 1931, ч. 90.
16. Wasmuts Lexikon der Baukunst. „Український Інженер“, Подебради 1932, ч. 3, ст. 84-85.
17. W. Walicki, Sredniowieczne cerkwie Włodzimierza. „Богословія“, Львів 1932, т. X, к. 3.
18. В. Базилевич, Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії. „Мистецтво“, Львів 1933, ч. IV.
19. Чернігів. „Життя і Знання“, Львів 1934, ч. 5, ст. 132-34.
20. Архітектура мурована. Українська

- Загальна Енциклопедія, Львів-Станиславів, 1934, т. III, ст. 436-438.
21. Перемишль. „Життя і Знання“, Львів 1934, ч. 10, ст. 276-278.
 22. Руйнують Київ. „Діло“, Львів 1935, ч. 111.
 23. Горянська ротонда. „Український Тиждень“, Прага 1935, ч. 31-32.
 24. Українська архітектура. „Українська культура“, Збірник, Подебради 1934, ст. 188-191, Регенсбург 1947, ст. 180-219.
 25. „Столни“ княжої України. Історичний календар-альманах Червоної Калини за 1937 р., Львів 1936, ст. 20-28, з 5 ілюстр.
 26. Яку будову найдено в Кримосі. „Наша Батьківщина“, Львів 1938, ч. 7-8, ст. 171-173.
 27. Херсонес-Корсунь. „Життя і Знання“, Львів 1939, ч. 2, ст. 41-43.
 28. Byzantske stavitelstvi. Teyssler-Kotyska — Technicky Slovnik naueny, Praha 1940, Daplnky, d. I, ст. 274.
 29. Monumenta Architecturae Ukraineae. Прага 1940, з 45 іл. архіт. IV-XIII ст.
 30. Місто Холм. Krakiv 1941, ст. 24.
 31. Зруйновані українські пам'ятки архітектури в Києві. „Український Вісник“, 1941, ч. 30.
 32. Знищені пам'ятки українського мистецтва. „Наші Дні“, Львів 1942, ч. 4.
 33. Десятина церква у Києві. „Молоде життя“, Мюнхен 1946, ч. 3, ст. 42-45.
 34. Пам'ятки української архітектури - Monuments of the Ukrainian Architecture. Франкфурт 1946 (Альбом XII таб.).
 35. Vychodoslovanske stavitelstvi. Teyssler-Kotyska, Technicky Slovnik naueny, Praha, 1949 Dod. sv. 2, ст. 1367-1373.

З М І С Т

Передмова	7
Ротонда в Херсонесі 600 р.	9
Церква VIII стол. в Керчі	12
Десятинна церква в Києві	15
Свята Софія в Києві	21
Золота Брама в Києві	31
Чернігівський Спас	34
Соборна церква Печерської Лаври	38
Видубецький монастир	43
Золотоверхий монастир	47
Катедра у Володимирі	53
Горянська ротонда	57
Церква св. Пантелеймона в Галичі	59
Бібліографія	62

